

14. MIGRACIJE SELO – GRAD I MOGUĆI PRAVCI RAZVOJA BRDSKO-PLANINSKIH NASELJA

*Simeun Raonić**

Sažetak: Crnogorski ruralni prostor, u drugoj polovini XX vijeka, doživio je velike i krupne promjene. One su primarno uzrokovane industrijalizacijom zemlje i migracijama, depopulacijom i deagrarizacijom, tj. zapostavljanjem sela i poljoprivrede. Stoga je istaknuto da je naš ruralni prostor naglašeno emigracijski. Tako nastupa razdoblje raslojavanja i urušavanja ruralnih potencijala, i ljudskih i privrednih, razdoblje velikih demografskih transfera i socioekonomskih mijena. Takođe, u radu, u posljednjem poglavlju, autor govori o nužnosti ublažavanja štetnih posljedica, nastalih zbog pogrešne i „nedovršene” ruralne politike, te koncipira predlog mogućih mjera kako bi došlo do revitalizacije i stabilizacije brdsko-planinskog kontinuuma. Međutim, mjere koje se predlažu, istaknuto je, mogu imati smisla jedino ako budu korespondirale sa punom podrškom centra, regionalnih i lokalnih aktera.

Ključne riječi: *selo, poljoprivreda, stanovništvo, migracije, deagrarizacija, depopulacija*

Abstract: Montenegrin rural area has gone through major and extensive changes in the second half of the 20th century. In the first place, they are caused by industrialisation of the country and migrations, depopulation and deagranisation, ie. by neglecting of the rural areas and agriculture. Therefore it is pointed out that our rural area is prominently emigratory. Thus appears a period of diversification and collapsing of rural, economic and human potentials, a period of a huge demographic transfers and social – economic changes. Also, in the last chapter, the author discusses the necessity of alleviation of harmful consequences occurring due to wrong and „incomplete” rural policy and draws up the proposal of possible measures in order to reach revitalization and stability of mountainous continuum. However, proposed measures, as emphasized, can make sense only if they correspond with full support of the centre, regional and local stakeholders.

Key words: *rural areas, agriculture, population, migration, deagrarization, depopulation*

14. 1. UVODNE NAPOMENE

Ovaj rad ima namjeru da pokaže kako su neki nepovoljni tokovi iz prošlosti, kao i sistem koji ih je iznjedrio, uticali na destabilizaciju sela i njegove zajednice. Tako-

* Mr Simeun Raonić, Ambasada Crne Gore u Republici Srbiji

đe, cilj je da se ukaže da postojeće stanje više nije održivo i da ga je neophodno mijenjati dobro odabranim mjerama socioekonomske politike. Jer brza industrijalizacija nakon Drugog svjetskog rata, pokrenula je velike kontingente radne snage, koja napušta selo i poljoprivredu i odlazi u grad i nepoljoprivredne djelatnosti. U početku je to bila pozitivna društvena pojava jer se selo oslobađalo nezaposlene radne snage, da bi nešto kasnije, zbog nekontrolisanog „odliva” i stihijnog prostornog prerazmjeljavanja stanovništva, došlo do refleksije niza negativnih fenomena. Naime, masovni odlazak seoskog stanovništva produkovao je, u kasnijim fazama društvenog razvoja, posljedice koje su se izdiferencirale kao prepoznatljive, kako u selu i poljoprivredi, s jedne strane, tako i u gradu i industriji, s druge strane. Već početkom 60-ih godina prošlog vijeka nastupa razdoblje deruralizacije i deagrarizacije, raslojavanja i rastakanja sela i seoskog društvenog korpusa, u čijoj biti je prvenstveno utemeljena ekonomska inferiornost, odnosno siromaštvo seoskog aglomerata. Pored ekonomskih razloga, u pražnjenju sela sinhrono su djelovali i duhovna nadgradnja (školski sistem), ali i psihološki razlozi.

Socijalizam je, bez dileme, imao „nejasan” i po mnogo čemu negativan odnos prema selu – nastupa razdoblje minimiziranja sela, seoske zajednice i njene ukupne „energije”. Agrarni egzodus (prelazak poljoprivrednih stanovnika u nepoljoprivredne djelatnosti) se pojačava i ostavlja poražavajuće rezultate u seoskoj zajednici i njenom ukupnom biću. Selo se raslojava, „tanji” i lagano urušava. U njemu je sve manje seljaka, jačaju polutani, „novi” stanovnici sela, koji su danas najmasovnije tkivo u strukturi crnogorske seoske zajednice. Svi resursi u crnogorskom selu su redukovani i u opadanju, prvo ljudski a kasnije i privredni. Proizvodno-ekonomski bilansi sela su neopravdano suženi i nedovoljni, što je ne samo hendikep seoskog društva već ukupne crnogorske zajednice.

Stanje se mora preokrenuti kako bi seosko društvo i agrarne strukture dobile adekvatno mjesto u sistemu društvene podjele rada. Veliku ulogu ovdje treba da ima naša nauka, posebno sociologija sela, koja svojim cjelovitim pristupom treba da objedini istraživačke napore i rezultate ostalih nauka. Jer ono što je prijeko potrebno današnjoj Crnoj Gori jeste napredno i jako društvo, a jakog društva nema i ne može ga biti ako sve njegove strukture nijesu ravnomjerne na vlastitom putu razvoja. Zato se zadatak centra, regionalnih i lokalnih elita i njihovih aktera nužno mora fokusirati na rehabilitaciju „poharanog” sela i njegove zajednice. Zbog toga će u ovom radu posljednje, ali centralno poglavlje biti posvećeno „oživljavanju” i rehabilitaciji brdsko-planinskih naselja, odnosno njihovom najugroženijem i najviše devastiranom dijelu – selu i seoskom društvu.

14. 2. MIGRACIJE SELO – GRAD

Nagli razvoj zemlje u drugoj polovini XX vijeka donio je sa sobom brojne fenomene. Jedan od tih fenomena su migracije stanovništva na relaciji selo – grad, nastale kao posljedica privrednog razvoja zemlje, industrijalizacije i dinamičnog razvoja gradova, sa jedne strane, i neadekvatnog tretmana ruralnih oblasti i seljačkog društva, sa druge strane.

Naše predsocijalističko društvo (1931. godine) imalo je oko 360000 stanovnika i bilo je prepoznatljivo po izuzetno visokom udjelu seljaštva sa oko 88% i po dominaciji sitnoagrarne strukture u poljoprivredi, sa autarhičnim seljačkim posjedom i velikom agrarnom prezasićenošću. Početkom 21. vijeka (2003. godine), seosko stanovništvo u ukupnom stanovništvu Crne Gore učestvuje sa 38%, u čijem sastavu participira samo 2,3% aktivnog poljoprivrednog agregata. „Ovakve promjene ne zahvataju sva područja društvenog života istovremeno i jednakom snagom, pa i kad je riječ o radikalnim, revolucionarnim promjenama, globalnih razmjera, kakva je bila socijalistička modernizacija ili savremeni postsocijalistički preobražaj, u uslovima kasne modernosti ili gotovo sveprisutnih procesa globalizacije” [44].

Socijalistički odnosi, na samom početku svoje izgradnje, suočili su se s onim što se nazivalo a i danas se naziva seljačkim pitanjem, seljačkom ekonomijom, pa i seljačkom kulturom. Sistem uspostavljen 1945. godine, pokretanjem ambicioznih projekata transformacije društva, temeljno je uzdrmao dotadašnju agrarnu strukturu i tradicionalni način seljačkog života. Industrijalizacija, nacionalizacija, kolonizacija, kolektivizacija, plansko usmjeravanje proizvodnje, osnovne su mjere kojima se nastojalo prevladati zatečeno poslijeratno stanje. Primjenjivani su neadekvatni i za liberalna društva grubi oblici pritiska na seljaštvo. Individualna poljoprivredna proizvodnja prestaje biti privredna grana od posebnog društvenog značaja, što je snažno uticalo na sveukupni integritet sela i seoskog društva. Ono stagnira i postaje sve beznačajniji dio društvene strukture, lišeno gotovo svih uticaja u društvenom lancu djelovanja. Forsira se poljoprivredna proizvodnja industrijskog tipa, s temeljnim osloncem na krupna društvena gazdinstva, čija je paradigma u Crnoj Gori bio Agrokombinat „13. jul”. Uloga seljačkih gazdinstava kroz različite forme saradnje i udruživanja, s više subjekata društvene privrede i institucijama globalnog društva, transformiše se u viši oblik rada i privređivanja. Zamišljeni projekti se djelimično i realizuju, ali uz izuzetno velike socijalne poremećaje i različite disfunkcionalne efekte.

Razvojni koncept bivšeg jugoslovenskog društva bio je utemeljen na snažnom forsiranju industrije kao osnove ekonomskog razvoja. Zato je od 1947. do 1990. godine industrijska proizvodnja u Jugoslaviji povećana za 27 puta, a u Crnoj Gori za 123 puta ili 11,6% godišnje, slijedi Makedonija sa rastom od 75 puta, Bosna i Hercegovina 40 puta, Srbija 31 put, Hrvatska 22 puta i Slovenija 19 puta. Pri tome treba imati u vidu da je Crna Gora bila industrijski najnerazvijenija a izneseni podaci pokazuju koliko je ulagano u razvoj industrije i da je to značilo preporod proizvodnih snaga ovog prostora, pa je ova privredna oblast zapošljavala i najviše radnika od svih drugih privrednih djelatnosti [28].

Na realnom terenu ekonomije i društvene zbilje seljačka stvarnost sve je manje poetična. Seljak i seljačko društvo višestruko su podređeni zahtjevima industrijskog društva, normama ponašanja koje nijesu njegove i koje nijesu uvijek za seljaka razumljive. Grad, velike kompanije, preduzeća, banke, upravne instance i ministarstva su ta koja mu određuju budućnost i sudbinu [17]. Princip jednakosti, kada su u pitanju privredne grane i njihov razvoj, gubi na značaju. Izgradnja i razvoj industrijskih postrojenja karakteristika su tog razdoblja, praćenog snažnom migracionom tektonikom ruralnog stanovništva, prema urbanim centrima i prigradskim naselji-

ma. Migracije su bile takvog intenziteta da je došlo do demografsko-populacione eksplozije crnogorskih gradova, praćene porastom nivoa urbanizacije sa 21,3% u 1948. na 61,9% u 2003. godini. Urbane sredine konstantno su se punile i širile, a „nasuprot njima, zabačena brdska i planinska sela sve više doživljavaju pustoš sa pretežno staračkim stanovništvom i povremenim (sezonskim) posjetama raseljenih stanovnika mlađeg i srednjeg starosnog doba” [5].

Migriranje stanovništva iz sela u gradove bilo je izrazito snažno što je u svojoj biti preferiralo destrukciju u oba socioprostorna lokaliteta, i selu i gradu, što je bio temeljni uzrok debalansa i strukturne neravnoteže u globalnom društvu, pa će posljedice u socijalno-ekonomskom životu Crne Gore biti mnogodimenzionalne. Procjenjuje se da je samo u razdoblju 1949–1969. godine crnogorsko selo napustilo oko 185000 stanovnika. Najsnažnija migraciona kretanja bila su iz dijela zabačenih planinskih sela, sjevernog i srednjeg regiona, iz predjela krša.

Podrazumijeva se da je privredno nasljeđe bilo potrebno mijenjati jer je crnogorsko poratno društvo (1948) bilo društvo s izuzetno visokim stepenom „čistog seljaštva” (76%) i u ničijem interesu nije bilo da budemo i ostanemo zemlja seljaka. Međutim, gotovo dnevno, selo je neopravdano i dugo gubilo na značaju. Promocija grada tekovina je tog razdoblja, pa je značajan migracioni kanal pored naraslog industrijsko-radnog bio i kanal školovanja koji posebno koristi seoska omladina, koja tako stiže nepoljoprivredna zanimanja i napušta siromašna crnogorska sela. Samo iz Šavnika, piše P. Vlahović, pozivajući se na istraživanja M. M. Šturanovića, najmanje opštine u Crnoj Gori, i njegovih 28 naselja, danas ima preko 300 magistara, doktora nauka i vrhunskih naučnika koji rade izvan svog rodnog kraja, širom naše zemlje i u svijetu, jer za to nemaju nikakvih uslova i mogućnosti u svom zavičaju [9]. Manje-više u svim crnogorskim ruralnim područjima i njihovim naseljima stanje je slično navedenom. Jer pored Narodnooslobodilačke borbe koja je mnoge opredijelila za vojnu ili policijsku karijeru [43] i bila jedan od prvih migracionih kanala, nakon Drugog svjetskog rata, duhovna nadgradnja kod crnogorske seoske omladine bila je snažno utemeljena, što je korišćeno u dužem periodu, a vrlo često se ovaj kanal koristi i danas, za indirektna migraciona kretanja. Tako su obrazovni sistem i duhovna nadgradnja imali inverzno dejstvo u rasporedu ljudskog resursa, pa su decenijama zbog lošeg društvenog planiranja, ekonomske nemoći i reglementacijskih uzusa (preraspoređivanja) „kadrovi” sa ruralnih područja bili na usluzi više drugima a manje vlastitoj sredini. Motivi migriranja na relaciji selo – grad bili su pored ekonomskih razloga i duhovne nadgradnje (školovanja) i u psihološkim razlozima jer „zatvoreni život planinskog sela bio je težak i skučen za mlade ljude koji u njemu nijesu nalazili svoje mjesto i funkciju, budući da su sve važnije uloge pripadale starim ljudima” [29]. Zato je selo dotrajavalo pa je samo u razdoblju od 1948. do 1971. godine iz Crne Gore u druge republike odselilo 91753 stanovnika, a iz drugih republika u Crnu Goru doselilo je 37627, što znači da je Crnu Goru napustilo 54126 stanovnika više nego što se odselilo [20].

Sve su upečatljivije demografske razlike regionalnog karaktera. Samo u razdoblju od 1961. do 2003. godine učešće sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu opalo je za 14,8%, dok je srednjeg i južnog poraslo za 9%, odnosno za 5,8%. Stati-

stički indikatori ukazuju na snažna migraciona kretanja međuregionalnog karaktera, odnosno na velik transfer ljudskog potencijala iz sjevernog regiona u srednji (prvenstveno Podgoricu) i južni (sve gradove Crnogorskog primorja). Razvoj industrije i drugih nepoljoprivrednih djelatnosti, posebno u Nikšiću i tadašnjem Titogradu, kao i ubrzan razvoj turizma na Crnogorskom primorju, temelj su krupnih mijena u prostornom razmještanju stanovništva u međuregionalnoj migracionoj tektonici.

Razdoblje 1971–1991. godine je personifikacija demografskog dotrajanja, kada je crnogorska seoska zajednica „izgubila” oko 70000 stanovnika, kada po statističkim podacima iz 1991. godine 357616 stanovnika u Crnoj Gori nije živjelo u mjestu vlastitog rođenja. Migracije radne snage selo – grad nastale su i jačale kao posljedica značajnih razlika u demografskoj i socioekonomskoj strukturi urbanih i ruralnih područja. Te razlike odraz su nejednakosti u razmještanju resursa (osobito ljudskih) i ulaganja (uključujući i komunalna) [37].

Svi urbani centri sjeverne i srednje Crne Gore, osim Berana, u razdoblju 1981–1991. iskazali su pozitivan demografski bilans. U pomenute dvije regije ruralno stanovništvo, u istom razdoblju, opalo je za 54044 stanovnika. Navedeni podaci utemeljuju opservacije da se populacija koja je odlazila iz ruralnih područja sjeverne i centralne regije (iz predjela krša) pretežno stacionirala u gradove i urbane centre. Jer u vremenu socijalističke vladavine široko su otvoreni svi kanali socijalne mobilnosti seljaštva, pa narasta grad i njegovo društvo, što marginalizuje selo i njegovu zajednicu. U migracijama prednjače stanovnici sela: Andrijevičke, Beranske, Mojkovačke, Kolašinske, Pljevaljske, Žabljačke, Šavničke, Plužinske i Cetinjske opštine. „Ujedno, pretpostavka je da urbana imigracijska i ruralna emigracijska područja postaju sve homogenija što je kasnija etapa urbanizacije. Naime, seoska emigracijska područja postaju područja stanovanja i rada, starijeg i manje obrazovanog stanovništva koje se pretežno (ali sve manje intenzivno) bavi poljoprivredom, a urbana područja mjesta stanovanja i rada mlađeg i sve obrazovanijeg stanovništva, koje ima svoju bolju profesionalnu strukturu” [37].

Migracije stanovništva selo – grad mogu se tretirati dvojako – i pozitivno i negativno. Pozitivno zato što se selo u jednom vremenu opšte nerazvijenosti i prezašćenosti oslobađalo viška radne snage. Opšti razvoj privrede neminovno je uticao i na napredak sela i poljoprivrede. Nova radna mjesta u industriji i uslužnim djelatnostima uticala su na odliv prekobrojnog seoskog stanovništva, čime je otpočeo proces smanjenja seoskog stanovništva, ali nerijetko i proces lažnog zapošljavanja stanovništva. Tako je bijeg od „seoske bijede mnoge doveo u jedva ili nimalo podnošljiviju, pa čak i goru bijedu (pri)gradskog života” [47]. Međutim, ukupnim razvojem društva stvorene su mogućnosti disperzije tržišta za prodaju poljoprivrednih viškova, čime se uvećavala kupovna moć seoskog stanovništva, pa su tako nastali povoljniji uslovi za uvođenje inovacija i napredne tehnologije kod individualnih poljoprivrednih proizvođača. Na drugoj strani, migriranjem pretežno mladih ljudi, umanjuje se provobitni značaj crnogorskog sela jer je došlo do razaranja demografskog stabla i senilizacije, slabljenja njegove ekonomske baze, što je u perspektivi izazvalo šokantnu demografsku i socioekonomsku sliku ruralnih aglomerata. No, nije se migriralo samo iz sela u gradove, iz jednog dijela naše zemlje u drugi i obrnuto, odla-

zi se i u inostranstvo. Prema popisu iz 2003. godine, iz Crne Gore na privremenom radu u inostranstvu bilo je 54816 stanovnika, što je 8,8% ukupnog crnogorskog stanovništva. Odlazilo se najviše iz nerazvijenih područja Crne Gore, pretežno iz ekonomskih razloga, nemanja, pa čak i bijede. Najviše naših građana u inostranstvu je iz Plava (57,4% u odnosu na ukupno stanovništvo te opštine), zatim Rožaja (22,2%), Berana (16,9%), Bijelog Polja (14%) i Ulcinja (30,5%). Epicentar odlaska su visokorazvijene zemlje Zapada – SAD, Švajcarska, Njemačka i dr.

Migracije nijesu nikakva specifičnost našeg društva. Sve razvijene zemlje prošle su put masovnog odlaska iz sela i poljoprivrede, naročito odlaska omladine. Ali osnovno je što su te zemlje, ili većina njih, migracije kanalisale razvojnom ekonomskom politikom i usklađivale ih sa razvojem, kako ukupne privrede tako i poljoprivrede [27]. U Crnoj Gori to nije bio slučaj, pa su migracije bile toliko snažne da je došlo do demografskih, socijalnih, ekonomskih i prostornih posljedica.

14. 2. 1. DEMOGRAFSKE POSLJEDICE

Demografske posljedice su produkcija neravnomjernog i disperznog razmještaja seoskog stanovništva u subopštinske centre, varošice i gradove. Slijede promjene u starosnoj strukturi i prirodnom priraštaju, smanjuje se udio mlađeg a povećava udio starijeg seoskog stanovništva.

Tabela 14. 1. Prosječna starost seoskih naselja u Crnoj Gori 2003. godine

Prosječna starost	Do 30 godina	30–40 godina	40–50 godina	Preko 50	Ukupno
%	3,0%	39,4%	34,8%	22,6%	100%

Starosna struktura stanovništva bitna je odrednica svake zajednice, a starost crnogorskog seoskog društva 2003. godine bila je oko 40 godina. Kako se kritičnom granicom prosječne starosti uzima 30 godina [34], vidljivo je da je u crnogorskom selu proces starenja jako uznapredovao. Samo u 3% crnogorskih seoskih naselja prosječna starost je do 30 godina, dok je u 57,4% preko 40 godina. Usljed odlaska mladih iz crnogorskih sela, u strukturi seoskog stanovništva „manjak” se javio u dobnim grupama do 30 a „višak” u dobnim grupama preko 40 godina. Zbog agrarnog egzodusa, uveliko je prekoračena starosna granica, selo se urušavalo, beznačajnost socioprostornog lokaliteta rasla i sve je bilo u „funkciji” devastacije i demografskog dotrajavanja sela i seoskih struktura. Ovi procesi su kasnije sami od sebe dodatno potpomognuti smanjenjem prirodnog priraštaja zbog biološke i reproduktivne iznemoglosti.

Tabela 14. 2. Starosni indeks 1961–2003.

Žabljak 1961. 2003.	Kolašin 1961. 2003.	Plužine 1961. 2003.	Pljevlja 1961. 2003.	Šavnik 1961. 2003.	Cetinje 1961. 2003.
0,26 1,65	0,25 1,02	0,23 1,79	01,1 1,90	0,26 1,69	0,42 1,69

Numerički odnos između stanovnika starijih od 60 i mlađih od 20 godina u demografskoj analizi zove se indeks starenja. A ako je indeks starenja veći od 0,4, znak je da je neko područje zahvatio pomenuti proces. Starosni indeks crnogorskog seoskog društva 1961. godine bio je 0,25 da bi 2003. već bio 0,73. U vremenu od 42 godine (1961–2003) najviše su oronula sela sjeverne Crne Gore. Izvedeni indikatori ukazuju da je u selima Crne Gore, posebno u sjevernoj regiji i u srednjoj na prostoru Cetinjske opštine, došlo do veoma intenzivnih procesa biološke depopulacije. Mlado stanovništvo prevladava samo u selima Rožajske opštine, gdje je starosni indeks bio 0,31 u 2003. godini.

U početnoj fazi industrijalizacije (1948. godina), u ranom socijalizmu, u strukturi seoskog stanovništva dominiralo je žensko stanovništvo 5,6% u odnosu na muško. Razlog za ovakav strukturni odnos leži u činjenici što su muškarci neuporedivo više ginuli u ratu a i lakše su se odlučivali na seljenje, pa je u Crnoj Gori bila prisutna feminizacija poljoprivrede. Pored razlika ove vrste, postoje i druge – u migriranju ne učestvuju jednako ni sve grupe seoskog stanovništva, prednjači omladina, pa su tako u selima pretežno ostajali stariji ljudi, nerijetko supruge sa djecom. Na ovaj način su se crnogorski ruralni aglomerati senilizirali i feminizirali, što je bio nužan ali prolazan socijalni fenomen, „vezan za onu fazu privrednog razvoja u kojoj je bila veća ponuda nepoljoprivrednog rada muškoj radnoj snazi, kad su se ženska djeca manje školovala i kad je u selu bio još jako prisutan patrijarhalni moral” [34].

U ukupnom poljoprivrednom stanovništvu, po posljednjem popisu iz 2003. godine, više je muškog nego ženskog stanovništva za 4,4%. A kad se analizira aktivni poljoprivredni agregat (14067), u njegovoj strukturi je 69,9% (9825) muško stanovništvo a svega 30,1% (4241) žensko. Analizirajući polni debalans na selu, B. Tadić u knjizi *Smriječno selo u Pivi* konstatuje sljedeće: „Naprotiv, kod djevojaka se odavno uvriježilo shvatanje da one sa srednjim obrazovanjem ni pod koju cijenu ne smiju ostati na selu. Stoga se one, čak i pored krize u zapošljavanju, masovno zapošljavaju uglavnom u privatnom sektoru, u ugostiteljstvu i trgovini. Komentarišući tu interesantnu sociološku situaciju, nedavno je u jednoj TV reportaži jedan poljoprivrednik, čini mi se odnekud iz Golije, iznio ovakvu opservaciju: Današnja djevojka sa sela prije bi pod voz pa da pogine, nego pod kravu da je pomuze” [43]. Stanje u crnogorskom selu u potpunosti je izmijenjeno pa je u prvoj deceniji 21. vijeka izražena maskulinizacija poljoprivrede. Naime, posljednjih nekoliko decenija ženska populacija se mnogo lakše odlučuje na odlazak iz sela i poljoprivrede u grad i nepoljoprivredne djelatnosti, što je sredinom prošlog vijeka bila karakteristika muške populacije. Tako je danas narušena polna ravnoteža, koja ostavlja posljedice na bračne odnose i veze, pa je po selima širom Crne Gore veliki broj neženja različitih dobnih grupa, što se odražava na depopulaciju i strukturno tkivo crnogorske seoske zajednice, ali i na privredni razvoj seoskih aglomerata.

14. 2. 2. SOCIJALNE POSLJEDICE

Jedan od posebnih socijalnih problema u crnogorskim selima jeste problem omladine. Njihov položaj je danas dosta težak s obzirom na to da je njihov broj ma-

li, posebno u brdsko-planinskim selima, pa nijesu u stanju da se organizuju, da stvo- re kakve-takve povoljnije uslove za društveni život. Pored toga, postoji i ozbiljan problem vezan za sklapanje brakova, jer djevojke više ne žele da se udaju za seoske momke i žive na selu. Tako je na „nivou seoske sredine agrarni egzodus srušio stu- bove tradicionalnog načina života, koji obilježava ekonomska i demografska autar- hija te socijalna i kulturna heterogenost” [34].

Tabela 14. 3. Mladi do 19 godina

Godina	1961.	2003.
Mladi do 19 godina	160497	65720

U crnogorskim selima 1961. godine mladih do 19 godina bilo je 160497, što je 45% u odnosu na ukupno seosko stanovništvo, a 43 godine kasnije, 2003. godine, ista seoska dobna grupa spustila se na 65720 ili 27,8%. Stagnacija od 94777 ili 17,2%, dovoljno govori o kakvoj se populaciono-dobnoj eroziji u crnogorskom selu danas radi. Jer omladina je oduvijek predstavljala vezivno tkivo kako sela tako i drugih lo- kalnih zajednica, pa se njeno drastično smanjenje u društvenoj strukturi sela nemi- novno odrazilo i na mnoge forme i oblike društvenog života, od seoske solidarnosti do proizvodno-ekonomske aktivnosti [43].

Ruralni egzodus ne samo što je smanjivao vitalne potencijale sela već je u nji- ma ostavio starije i manje obrazovane, manje sklone inovativnijem ponašanju, pre- duzetničkim inicijativama, riziku i promjenama, zbog čega su nepovoljna demo- grafska kretanja i migracija znatno smanjivali i šanse za napredak seoskih krajeva sa osloncem na vlastite snage. Zbog odlaska mladih ljudi u selima širom Crne Go- re iniciran je socijalno-kulturni dezekvilibriraj, jer je i dobna raznovrsnost osnova so- ciokulturnog života. Ako je u njenoj redukciji prekoračen određeni prag, ako u selu nema neophodnog minimuma društveno-kulturnog života, ono je osuđeno na pro- padanje [34].

Tabela 14. 4. Seoska domaćinstva sa prosjekom članova domaćinstva

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Br. doma.	61277	64795	67581	65770	65142	65878	71295
Pro. čl.	4,92	4,98	4,92	4,79	4,49	3,97	3,26

Broj domaćinstava na selu raste, iako broj seoske populacije u kontinuitetu opa- da, zbog čega opada i broj članova porodičnog domaćinstva. Najbrojnija domaćin- stva, odmah poslije rata (1948. godine), bila su u selima (opština) sjeverne regije: Plavskoj, Beranskoj, Rožajskoj, Bjelopoljskoj, Mojkovačkoj, Žabljačkoj i Plužinskoj opštini. Ta domaćinstva, odmah nakon Drugog svjetskog rata, prosječno si imala vi- še od 5 članova, da bi u 2003. godini prosjek istih opao na 3,2 člana. Ovo je, između ostalog, indikator individualizacije življenja na selu, kroz formu proste ili „atomske” porodice, kao i znak nekontrolisanog i stihijnog prostornog razmještaja stanovniš- tva, ali i slabog rađanja i reprodukcije, koja je posebno izražena u crnogorskim seli-

ma posljednjih nekoliko decenija. Sve ovo slabilo je koheziju sela kao zaokruženog socijalno-prostornog sistema [34].

U crnogorskim selima dominiraju jednočlana i dvočlana staračka domaćinstva u okviru kojih se gube stari odnosi, način ponašanja, veze i stvaraju novi. Kraj seljačke autarhije otvorio je seljačku porodicu različitim uticajima globalnog društva. Porodica se brojčano smanjuje, što doprinosi „jednostavnijim” unutarporodičnim i izvanporodičnim odnosima i vezama [46]. Ovi procesi ostavljaju dubok trag jer dolazi do transformacije odnosa i labavljenja unutarporodičnih veza. „Porodica se tu nekako i naglo raspada na osamostaljene individue i, takoreći, prestaje da funkcioniše kao zajednica” [43].

14. 2. 3. EKONOMSKE POSLJEDICE

Znatno veće ulaganje u industriju mnogima je značilo prevazilaženje zaostalosti, pa je zapostavljanje sela i poljoprivrede predstavljalo opšti uzrok koji je podstakao najvitalniji dio populacije da napusti selo. Potreba za radnom snagom u nastojanju da se obnovi i izgradi ratom razorena zemlja budila je nadu širokih seljačkih masa da je život u industrijskim zonama i gradu udobniji, ekonomski sigurniji i u kulturnom smislu raznovrsniji i humaniji. A po mišljenju Mendrasa, „transfer ljudi iz seljačkih kolektiviteta prema industrijskim i urbanim centrima najteži je oblik nameta koje društvo i industrijska ekonomija uzimaju od seljačke ekonomije” [29]. Na taj način se transformiše ekonomska struktura stanovništva i utiče se na razvoj poljoprivrede, ali i ukupne privrede. Međutim, uticaj može biti dvojak – da doprinosi ukupnom razvoju kako privrede tako i poljoprivrede ukoliko se vodi kvalitetna ekonomska politika, ili da izaziva strukturne poremećaje u produktivnosti i industriji i devastira selo i poljoprivredu, što je konkretno bio naš slučaj. Na ovaj zaključak nedvosmisleno nas upućuju egzaktni ekonomski parametri.

U Crnoj Gori 1952. godine više od jedne trećine, tačnije 38,8%, ukupnog društvenog proizvoda formirano je iz poljoprivrede i ribarstva, blizu jedne četvrtine ili 23,4% iz građevinarstva, oko 12,6% iz trgovine, svega 7,4% iz industrije i 17,8% iz svih ostalih privrednih djelatnosti. Nakon 36 godina (1988. godine), učešće poljoprivrede i ribarstva u ukupnom društvenom proizvodu naše države opalo je (za 26,3%), na 11,5%, industrije se povećalo (za 29,9%), na 37,3%, a učešće svih ostalih djelatnosti bilo je 51,2% [22]. Nakon 20 godina (2008) poljoprivreda zajedno sa agroindustrijom učestvuje za oko 3% više (u odnosu na 1988), ili ukupno 15% u domaćem bruto proizvodu. U strukturi te vrijednosti oko 60% odnosi se na stočarstvo a ostalo na biljne kulture. Pošto osnovu agrarne strukture čini porodično poljoprivredno gazdinstvo, u čijem se posjedu nalazi oko 97% zemljišta i isto toliko stočnog fonda, navedeni podaci govore o niskom nivou poljoprivredne proizvodnje kod nas. Ono što dodatno marginalizuje odnose na selu je što više od 60% domaćinstava ima posjed manji od 2 hektara, što govori o usitnjenosti privatnih posjeda, zbog čega je otežana primjena inovacija i savremenih agrotehničkih mjera, gdje su u „sukobu traktori i seoske međe”.

Struktura korišćenja poljoprivrednih zemljišta vrlo je nepovoljna, niskoproduktivni pašnjaci danas zauzimaju dominantno mjesto sa 64% površina, a obradive površine učestvuju sa oko 36%. U ukupnim obradivim površinama u Crnoj Gori oranice učestvuju sa oko 26%, a u prošloj godini (2008) došlo je do smanjenja tih površina za još 1655 hektara. Zasijane površine, iako su bile nedovoljne, dodatno su smanjene za oko 680 hektara. Može se zaključiti da poljoprivreda sa ovakvim obimom proizvodnje i unutrašnjom strukturom ni izdaleka ne može zadovoljiti potrebe vlastitog stanovništva, pa prehambena sigurnost danas zavisi pretežno od uvoza zbog čega Crna Gora ima nedopustivo visok deficit (oko 180 miliona eura na godišnjem nivou), u razmjeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Ilustrativan primjer socijalističke ekonomske razvojne inverznosti (iako u Crnoj Gori ima mnogo takvih primjera) je Rudnik olova i cinka „Brskovo” u Mojkovcu, koji je spustio iz svoje bliže i dalje okoline, sa obronaka planine Sinjajevine, prvenstveno mlade ljude, dajući im legitimaciju industrijskih radnika, zatirući na taj način najperspektivnija sela najvećeg i najljepšeg pašnjaka bivše Jugoslavije, gdje su postojali idealni uslovi za razvoj sela i poljoprivrede. Drugi sličan primjer je beranska „Celuloza”, „ekonomski ponos” Polimlja, koja je svojim otvaranjem, 70-ih godina prošloga vijeka, dovela na ivicu opstanka mnoga sela bogate limske doline, apsorbujući iz njih deficitarnu radnu snagu. Nabrojane i mnoge druge industrijsko-ekonomske investicije proglašavane su privrednim čudom tog vremena. U posljednjoj deceniji 20. vijeka urušavaju se pogoni „političkih fabrika”, ostavljajući na ulici hiljade radnika, koji se nakon političko-privredne recesije više nijesu mogli ni ekonomski ni moralno oporaviti. Višestruko poražen bivši stanovnik sela, kratko socijalistički radnik a sada tranzicijska sirotinja grada, čeka milostinju od novog društvenog poretka koji u svojoj biti nema naglašenu notu socijalne brige.

Postoji više razloga za loše stanje u selu i poljoprivredi, ali svakako prvi i osnovni je što su se u ranijem periodu selo i poljoprivreda predugo i previše zapostavljali, te su tako i toliko zaostali da su umjesto oslonca globalnom crnogorskom društvu postali njegov teret, umjesto faktora razvoja postali su prepreka i ograničavajući faktor. Dalje, razlog je i taj što naše društvo nije koristilo iskustva razvijenih industrijskih zemalja koje sistematski, državnim mjerama, štite svoje proizvođače hrane, seoski prostor i njegovo bogatstvo. No, da bi se izbjegli neželjeni efekti kakvi su se manifestovali kako u industrijskom sektoru tako i u selu i poljoprivredi, migracije selo – grad trebalo je kontrolisati, ali ne administrativnim putem, već prije svega mjerama makroekonomske politike, podrškom razvoju poljoprivrede i seoske infrastrukture [27].

14. 2. 4. PROSTORNE POSLJEDICE

„Novi” (socijalistički) društveno-ekonomski sistem, izdvajanjem i isticanjem pojedinih prostornih zona za administrativne, ekonomske i kulturne zone, ostavio je poražavajuće posljedice na veliki dio našeg zemaljskog prostora. Jer „u cijelom poslijeratnom razdoblju u nas se usled deagrarizacije i industrijalizacije, razvijao proces prelaska od starog disperznog na koncentrirani i povezani tip naseljenosti.

Zbog toga se desilo veliko pomjeranje stanovništva od zabačenih manjih, prema većim i prosperitetnijim naseljima, uglavnom gradovima u kojima su smješteni objekti društvene privrede i institucije. Stara se seoska naseljska mreža preobražava u novu čija je motorna snaga industrija i grad. Zbog toga su mnoga naselja osuđena na odumiranje, a perspektive održavanja imaju tek ona koja će naći ekonomski, demografski i socijalni ekvilibrij u gradsko-industrijskim gravitacijama” [34].

U odnosu na gradove koji su prosperirali, sela Crne Gore doživjela su pravu demografsko-prostornu eroziju. Crna Gora je 1961. imala samo 1 naselje bez stanovnika (Sveti Stefan), 2003. godine takvih naselja je 28. U grupi od 1 do 10 stanovnika 1961. nije bilo naselja, a 2003. godine bilo ih je 100. Sa 11 do 25 stanovnika 1961. bila su 2 naselja, a 2003. godine 127. U grupi od 26 do 50 stanovnika 1961. bilo je 48 naselja, a 2003. godine 140. Sa 0 do 50 stanovnika 1961. bilo je 51 selo a 2003. godine bilo ih je 395 ili približno svako treće selo [2]. Iz podataka koje je publikovao Radovan Bakić slijedi zaključak da je selo u čitavom svom modernom razvoju, ma koliko održavalo svoje socijalne oblike, u osnovi oblikovano izvana, stajalo je na usluzi, bilo je neka vrsta gradskoga servisa.

U okviru samih gradova ili u njihovoj najbližoj okolini (Podgorice, Nikšića, Bijelog Polja i dr.) instalirane su industrijske zone koje su crpile svoju ruralnu subregionalnu okolinu. „U stvari, u komunističko-političkom poretku selo i njegovi stanovnici, naglom industrijalizacijom gradova, doživjeli su izrazito burnu transformaciju; na jednoj strani zapuštena su i napuštena planinska i udaljena brdska sela da bi na drugoj strani prigradska i ravničarska sela doživjela urbanizaciju sa razvijenom infrastrukturom do nivoa gradova” [5]. Industrijske zone neminovno su vukle za sobom kapital, infrastrukturu i ljude. Ukupna koncentracija kako ljudskog tako svakog drugog resursa išla je nesmetano prema gradu i njegovoj najbližoj okolini. Tamo gdje su nestali seljaci ostala je zemlja, a tamo gdje je seljaka zemljišne površine relativno su skućene. Dakle, došlo je do neuravnoteženosti u rasprostranjenosti seljaka i zemlje. To je svakako socioekonomski fenomen a ne „prirodni” raspored stvari [46].

Sekundarna urbanizacija, odnosno transformacija negradskih u gradska naselja, bila je posebno izražena u opštini Podgorica. Ovaj grad, zbog kontinuiranog pritiska migranata, sebi je pripojio skoro sva okolna prigradska naselja – Zagorič, Zabjelo, Zeleniku, Zlaticu, Murtovinu, Momišiće, Tološe i dr. Tako je, u demografskom pogledu, ova lokalna zajednica „zahvatila” više od četvrtine (27,3%) crnogorskog stanovništva. Slično stanje je i u Nikšiću, Bijelom Polju, Beranama, ali i u svim gradovima Crnogorskog primorja. Kad se ruši seoski socijalni sistem, kada on postaje tijesan okvir življenja, umjesto njega i oko njega nužno izrasta novi, po dimenzijama veći [34]. Međutim, „Crna Gora je mala državna zajednica da bi mogla dozvoliti da jedan veliki dio njenog prostora zjapi prazan, izložen devastaciji, a da se samo u jednom gradu gomila stanovništvo preko svake mjere” [11].

Najveći egzodus zahvatio je baš ona područja koja su izolovana od osnovnih civilizacijsko-urbanih tekovina, što je kod nas sjever Crne Gore. Teren, njegove morfološko-geografske osobenosti: nadmorska visina, kanjoni, klima i sve ono što prati brdsko-planinsku regiju bilo je u funkciji ove vrste posljedica. Društvena briga ovdje je bila neznatna pa su zato mnoga naselja, zaseoci i sela od svog nastanka

do današnjih dana van normalnih civilizacijskih uzusa. Na tim prostorima mnoge društvene potrebe (školske, zdravstvene, kulturne itd.) nikako i nikada nisu bile na pravi način i do kraja zadovoljene. Nerijetko, neljudskost življenja, zbog uslova u kojima su se našli stanovnici tih naselja, razlog je što se u dijelu njih nalaze samo ruševine i groblja, mjesta bez ognjišta i ljudskih duša. Zato danas i imamo „znatan komad” ne samo sjeverne već i srednje i južne Crne Gore koji je ostao bez populacije i pitanje je da li će ikad više taj dio prostora biti obnovljen ljudskom vrstom. „Očigledno je, naime, da ovdje postoji nesklad između prirodnih uslova i ljudskog resursa... Mnogi prirodni (poljoprivredni) resursi željno očekuju radne ljudske ruke” [11].

Uvijek se odlazilo tamo gdje je bilo bolje, a kod nas je bilo višestruko kvalitetnije u gradovima. „Zbog odlaska u gradove i smanjivanja radne snage u selima, veliki kompleksi zemljišta, od koga se i na kome se ranije živjelo, sad su zapušteni” [3]. U samim gradovima i okolo njih „arčile” su se bez ikakvog socijalnog plana najplodnije, a negdje i posljednje prostorne rezerve, za stvaranje industrijskih zona i prigradskih naselja, za prihvatanje i smještaj prispjelog stanovništva. Na drugoj strani, ostajao je prazan prostor prepušten devastiranju, produkovan koncepcijom monocentričnog i oligocentričnog prostornog razvoja koji je razvijao samo neke centre i urbano-industrijske zone u Crnoj Gori, a perifernim učinio mnoge seoske regije, od kojih su neke u posebnom zaostajanju, sa snažnom depopulacijom i izumiranjem jednog broja seoskih naselja [17].

14. 3. EKONOMSKI FAKTOR – PRIMARNI FAKTOR RASLOJAVANJA I STRUKTURNE MIJENE SEOSKOG DRUŠTVA

Odmah nakon Drugog svjetskog rata, zbog mjera koje su preduzimane prema selu, seljaku i agraru (agrarne reforme, kolektivizacije, obavezni otkup i sl.), dolazi do zaoštavanja odnosa i stvaranja protivurječnosti. Na taj način dodatno se komplikuje seljačko pitanje i ukupni društveni odnosi, u još složenijem obliku od onih odnosa koji su nastojali i željeli preovladati. Tako je naše selo i njegova zajednica ušla u velike i krupne promjene jer nastupa razdoblje migracije, deruralizacije, deagrari-zacije, kada se uvećava ukupno ali i gradsko stanovništvo, a smanjuje seosko i poljoprivredno, nakon čega kao nužna posljedica slijedi i smanjenje poljoprivredne proizvodnje. Svi resursi u crnogorskom selu su redukovani i u opadanju. Ove promjene nužno su produkovale i nove, koje su se manifestovale prije svega u raslojavanju sela, narastajućoj promjeni starosne strukture stanovništva a sve skupa ostavilo je du-boke ožiljke u selu i njegovoj zajednici.

Gomile seljaštva bez ikakvog socijalnog plana napuštaju selo i poljoprivredu i odlaze u grad i industriju. Industrijalizacija je bila paradigma ekonomskog razvoja u svim strateškim planovima naše ondašnje države, dok su selo i poljoprivreda bili baza i potpora industrijskom progresu. Potrebna sredstva za industrijalizaciju pribavljana su od seljaštva i iz poljoprivrede. Na toj osnovi se javljaju brojni sukobi između sela i grada koji latentno opterećuju cjelokupnu društvenu situaciju. Da bi industri-

jalizacija uspjela, sprovedene su različite mjere državne prinude i vrlo snažan državni intervencionizam tipa: nesrazmjerne cijene industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda radi zadovoljenja gradskog stanovništva, mobilizacija seljaštva na izgradnji industrijskih i infrastrukturnih objekata i sl. To je razdoblje kolektivizacije i nasilnog pokušaja brze i radikalne socijalizacije seljačke poljoprivrede, koja je dala vrlo loše ekonomske rezultate i dovela do veoma ozbiljnih konflikata sa seljaštvom [35].

Sve odluke od značaja za ekonomski život zemlje bile su fokusirane na razvoj i utemeljenje industrijskog života i radničke klase. Zato je društveni proizvod Crne Gore u periodu 1947–1990. povećan za 5,8% puta, što je za jedan poen manje od tadašnjeg jugoslovenskog prosjeka. Prosječna stopa rasta društvenog proizvoda u periodu 1948–1990. godine iznosila je 9,1%. Učešće industrije u društvenom proizvodu Crne Gore povećano je sa 5% u 1947. na 35% u 1990. godini, a učešće poljoprivrede je smanjeno od 48% na 14% [28]. Urušavanjem poljoprivredne proizvodnje za 3,4 puta a uvećanjem industrijske za 7 puta, mjereno BDP-om, infiltrira se razočarani i apatični društveni sloj koji se sve više uvjerava u nedostatke i slabosti života na selu, što je i bio uslov mijene vlastitog statusa. „Industrijska revolucija” stvara novu klasu, forsira izgradnju industrijskog habitusa koji se regrutuje, prevashodno, iz sela i seoskog društva. Naime, ovo razdoblje obilježeno je okretanjem seoskog stanovništva prema industrijskim zanimanjima i slabljenjem tradicionalno-agrarnih vrijednosti i aspiracija vezanih za zemlju i porodično gazdinstvo [35].

Analizirajući ekonomske mjere u ovom razdoblju u Crnoj Gori, odnosno Pivi, B. Tadić piše i sljedeće: „Već 1945, prvi udar ekonomiji brdsko-planinskog sela nova vlast zadala je politikom obaveznog otkupa poljoprivrednih tržišnih viškova po izrazito depresivnim cijenama i upola nižim od cijena koje bi se uspostavile na slobodnom tržištu... Time je započeo proces prelivanja dohotka od sela ka gradu od poljoprivrede ka industriji, koji će, potpomagan i raznim drugim mehanizmima potrajati decenijama” [43].

Gotovo sve mjere vezane za ekonomiju i privredni život išle su na maksimiziranje industrijskog a minimiziranje seoskog radnog i životnog ambijenta. Kao nužnu ekonomsko-socijalnu „posljedicu” tog odnosa, nakon izvjesnog vremena, imamo jaku radničku klasu i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu, što je pozitivno, nasuprot oslabljenom seoskom društvu, odnosno seljaštvu, što je negativna posljedica. Jer u „periodu od 1947. do 1990. godine investicije u osnovna sredstva na njenoj teritoriji iznosile su 80 milijardi dinara po stalnim cijenama iz 1972. godine. Najviše je uloženo u razvoj industrije 35,5%, zatim u saobraćajnu infrastrukturu 19,6%, u stambeno-komunalnu djelatnost 19%, poljoprivredu 3,1%, ugostiteljstvo i turizam 7,1%, trgovinu 3,2% i ostale djelatnosti 12,5%” [28]. Investiciona ulaganja precizno „govore” šta je bila odrednica razvoja i ključna orbita ekonomskog sistema naše tadašnje države. Gravaciona privredna kretanja usmjerena su na industriju i industrijske zone, dok su poljoprivreda i selo bili sporedna privredna grana, što potvrđuje istinu o seljaštvu kao eksploatisanom marginalizovanom činiocu u istorijskoj slici socijalne stratifikacije. U moralnoj filozofskoj svijesti treba tražiti i podsticaj za brojna politička, pravna i socijalna pitanja seljačkog statusa. Razumije se, ekonomske muke koje su oduvijek

pritiscale seljaštvo neophodno je sagledati u kontekstu opštih socijalnih pitanja s naglašenom međuzavisnošću s njima [14]. Jer neujednačene i nekonzistentne ekonomsko-pravne odluke jako su uzdrmale crnogorsko selo, što će snažno uticati na njegovo raslojavanje i dekompoziciju. One se manifestuju u cijelom razdoblju industrijske vladavine jer se mijenja unutrašnja struktura seoskog društva. Sve mane prošlih razdoblja kulminirale su i dovele do jake depresije seljačkog društvenog korpusa. Mijena je bila takva i tolika da u Crnoj Gori po posljednjem popisu nije bilo ni 3% aktivnih poljoprivrednih proizvođača. Čisto seljaštvo gotovo je prestalo da postoji.

Nezavidan ekonomski položaj snažno je uticao na svijest seljačkog društva pa je populacija dijelom migrirala a dijelom se transformisala, kako bi održala ili eventualno poboljšala socijalno-ekonomski status u odnosu na ostatak društvenih struktura. Tako je ekonomski faktor bio i primarni faktor rastakanja i mijene crnogorskog „seoskog svijeta”. Crnogorsko selo više nije ono što je nekada bilo, što je posljedica prošlosti, društvenih kretanja i neodgovornog sistemskog odnosa. Posljednjih decenija, lokalne zajednice sa brzim ekonomskim tempom – Podgorica, Bar i Budva bile su mnogo privlačnije od drugih lokalnih zajednica za doseljavanje stanovništva iz ruralnih i drugih nerazvijenijih krajeva Crne Gore. Navedene tri lokalne zone u prvoj godini trećeg milenijuma (2001) učestvovala su u društvenom bruto proizvodu Crne Gore više od 60%, pa se motivi raslojavanja i prostornog preraspodjela stanovništva jasno prepoznaju u ekonomsko-materijalnoj sferi. Zbog slabe razvijenosti i socijalno-ekonomske anahronosti selo se raslojavalo i urušavalo, pa se i odnos prema istom mijenjao, posebno od strane najvitalnijeg seoskog društvenog sloja – omladine. Omladina je migrirala, granice vitalnosti su se spuštale i tako je crnogorsko selo ušlo u fazu demografskog i socijalnog dotrajavanja, a dio u fazu potpunog propadanja. Ekonomski faktor dimenzioniran je kroz izuzetno loš i nezavidan status seoskog življa, posebno jednog njegovog dijela „čistog seljaštva”, sloja koji lagano ali sigurno nestaje bar na način kako je do sada postojao.

Nerazvijenost i razvijenost su ono što je jako povezano sa ostajanjem ili napuštanjem neke sredine, bilo da je u pitanju selo ili grad. Sjever je bio uvijek slabije razvijen, posebno njegova planinska naselja, i zato je najviše i napuštan. Centralna regija, odnosno Podgorica, i kompletan južni region bili su destinacija gdje se migriralo, idealno-tipska lokacija za one koji su htjeli duhovnu nadgradnju, rad i vlastitu promociju. U takvom ambijentu socijalno-demografske posljedice bile su neminovne jer iz pojedinih ruralnih područja Crne Gore došlo je do odliva velikih kontigenata pretežno mlađeg stanovništva. To je dovelo da mnoga sela sjeverne i centralne Crne Gore, ali i sela u zaleđu Jadranskoga mora, budu devastirana, da u njima ostanu i istrajavaju samo stariji ljudi ograničene biološke snage, čime je instalirana spirala populacionog deficita iz kojeg će seosko društvo teško naći izlaz, koji je neophodan, bez kojeg je nezamisliva bilo kakva rehabilitacija seoskog prostora i crnogorskog društva uopšte.

14. 3. 1. DERURALIZACIJA

Jedan od najvećih problema našeg sela je brzo smanjenje njegovog stanovništva, na šta je posebno uticala, kao što smo već i ranije istakli, industrijalizacija, migracije,

kao i oskudni životni uslovi, nastali kao proizvod lošeg društvenog planiranja i potcjenjivačkog odnosa prema selu. Zbog dugoročnog dejstva ovi faktori su ostavili negativne posljedice kako u „veličini” tako i u strukturi seoskog stanovništva, iz razloga što su najviše odlazili mladi, odnosno mlađe stanovništvo, a ostajali stariji i stari ljudi, biološki neproaktivne porodice. U tim porodicama, ističe M. Mitrović, natalitet je manji, stopa smrtnosti veća, prirodni priraštaj nulti ili negativan, pa je depulacija kao fenomen danas, za razliku od socijalističkog razdoblja, znatno izražena od prvobitnog fenomena migracija [32].

Tabela 14. 5. Kretanje ruralnog i ukupnog stanovništva u Crnoj Gori

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Ruralno stanovništvo	296848	319944	325607	310348	293908	239864	236337
Ukupno stanovništvo	377189	419873	471894	529604	584310	615035	620145

Seosko stanovništvo u Crnoj Gori raste sve do 1961. godine, a potom stalno opada, pa je samo u razdoblju od 30 godina (1961–91. godina) smanjeno za četvrtinu (26,4%), što govori da je deruralizacija kao fenomen kod nas bila veoma izražena. Opadanje seoskog stanovništva u Crnoj Gori je različito od jednog do drugog regiona, a najviše se odlazi iz sjevernog i iz srednjeg predjela krša, iz krajeva u kojima je poljoprivreda ekstenzivna, a sela mala i nerazvijena. Zato najduži period od posljednjih pet popisa sa konstantnim padom seoskog stanovništva bilježe opštine: Šavnik, Žabljak, Plužine, Andrijevića, Kolašin i Cetinje. Odlazi se u centralni dio i primorski region, u veće crnogorske gradove i njihovu okolinu, prije svega Podgoricu, Nikšić, Bijelo Polje, Bar itd., ali se kontinuirano, zbog ekonomskih i istorijskih razoga, odlazilo i u Srbiju, čiji je epicentar bio Beograd. Odlazilo se i u zemlje Zapadne Evrope, ali i u Ameriku. Već 1981. godine seosko stanovništvo u Crnoj Gori opalo je na polovinu (na 50,3%), a samo deceniju kasnije 1991. na nepune dvije petine (39%) u odnosu na ukupno stanovništvo Crne Gore. Deruralizacija se usporava u posljednjoj deceniji 20. vijeka, kad je seosko stanovništvo za nepunih 12 godina (1991–2003) umanjeno svega 0,9%, jer je selo u tom razdoblju, na neki način, bilo jedina kakva-takva sigurna „životna i radna” sredina. Jer su seljaci, u vremenu izraženih ekonomskih i političkih ekstremizama, 90-ih godina prošloga vijeka, na društveno-ekonomskoj ljestvici znatno sporije padali od drugih slojeva – radnika, činovnika, službenika, a u konačnom su i najmanje zavisili od ukupnih (nepovoljnih) društvenih kretanja koja su tada bila posebno izražena. Međutim, kad se razmišlja o rehabilitaciji i obnovi devastiranog ruralnog aglomerata, nijesu, ili bar ne bi trebalo da budu, društveno i državno pitanje samo ona sela i naselja koja su zbog ovih procesa ugašena. Ono što je umrlo teško da se može oživjeti zato je danas mnogo važnije i za društvo značajnije kako i na koji način sačuvati ona naselja koja su zbog procesa deruralizacije na ivici vlastitog nestanka. Takvih je u Crnoj Gori danas 191, što je šestina od ukupnog broja seoskih naselja, jer imaju ispod 20 stanovnika sa izraženom nepovoljnom starosnom strukturom. Najviše ih je u Cetinjskoj opštini (44) i Pljevaljskoj (24) i locirana su, po pravilu, u najpasivnijim predjelima tih lokalnih zajednica. U neravnomjer-

noj razmjeni sa gradom ova sela su izgubila znatan dio onog svog stanovništva koje se spletom različitih okolnosti formiralo kao stanovništvo sa posvećenim životnim aspiracijama, a koje se ne mogu, što je preovladavalo kao valjano uvjerenje, ostvariti životom u selu [45].

Tabela 14. 6. Učešće seoskog stanovništva po regijama

Regije	Sjeverna regija	Srednja regija	Južna regija	Crna Gora
1948. godina	60,4%	26,7%	12,8%	100%
1961. godina	55,2%	28,8%	15,8%	100%
2003. godina	50,3%	24,8%	24,8%	100%

Iako je u razdoblju 1948–2003. godine sjeverni region „izgubio” najviše stanovništva, on i dalje ima više ruralne populacije nego preostala dva regiona zajedno. Danas u selima sjeverne regije, bez obzira na sve posljedice i društveni nemar, živi 50,3% ruralne populacije, dok u centralnom i južnom dijelu Crne Gore živi po 24,8%.

Tabela 14. 7. Regionalno učešće: površina, stanovništvo i društveni proizvod 2001. god.

Region	Učešće u površini	Učešće u stanovništvu	Učešće u DP
Sjeverni	52,8%	34,2%	12,4%
Srednji	35,6%	43,5%	61,6%
Južni	11,5%	22,1%	25,9%

Regionalne razlike su prije svega utemeljene u ekonomskim razlikama. Ekonomski indikatori, poput učešća u društvenom proizvodu, evidentni su i jasno se prepoznaju na nivou svake crnogorske regije, s tim što je učešće srednje regije u njegovoj strukturi neuporedivo najdominantnije (Tabela 14. 7), što je „posljedica” društvenog odnosa i kontinuiranog ekonomskog i svakog drugog ulaganja u ovu sredinu. Međutim, ne mogu i nijesu sve ekonomski pozitivne „posljedice” uvijek opravdane i racionalne, jer na drugoj strani Crne Gore, zbog socijalno-ekonomske neravnopravnosti, „dobijen” je nerazvijeni sjever, iako je njegovo učešće u teritoriji Crne Gore veće od polovine (52,8%), u stanovništvu (2001) je iznad trećine (34,2%), a u društvenom proizvodu samo je oko jedne desetine (12,4%). Tako da nijesu i sve ekonomski pozitivne posljedice, koje se javljaju na nivou globalnog društva odnosno njegovih pojedinih regija, uvijek racionalne, opravdane i do kraja objašnjive. Ponekad nailazimo i na slučajeve kada se u ime progressa brzopleto i neusklađeno sa širim društvenim potrebama potiskuje staro i tradicionalno, što je kod nas urađeno na sjeveru Crne Gore tokom industrijalizacije, a da efekti novoga mogu čak i pogoršati ono što se želi poboljšati [17].

Izvjesno je da je ključni odnos ruralnih regionalnih nejednakosti involviran u tretmanu nerazvijenog sjevera i razvijenije centralne regije (odnosno Podgorice) i kompletnog juga Crne Gore. Tako je ekonomski faktor osnov ruralnih regionalnih kontrasta, a selo kao odrednica seljaštva, poljoprivrednog rada i „zdrave proizvod-

nje” uveliko je izgubilo, posebno na sjeveru Crne Gore, onu elementarnu sociološku crtu „male zajednice ljudi” koja se „bavi” ekonomijom poljoprivrednog karaktera. Deruralizacija ne samo da nije bila ravnomjerna, po opsegu i intenzitetu, od regije do regije, ona nije bila „sinhronizovana” ni unutar samih regija, odnosno njenih lokalnih i mjesnih centara. Ta nejednakost u pojedinim lokalnim zonama sjevernog dijela Crne Gore posebno je izražena, pa su unutrašnji demografski ruralni kontrasti više nego primjetni. Najupečatljiviji su po posljednjem popisu u sjevernoj regiji, u komparaciji ruralnog društva Rožaja, gdje je bio porast „ruralnog supstrata” 1%, s jedne strane, i ruralnog društva Pljevalja gdje je zabilježen pad od 25%, s druge strane. Osim ruralnog prostora Rožajske opštine, ostale ruralne zone sjevera, preostalih deset, pokazuju ruralni populacioni deficit, ali pljevaljska sela najdinamičniji. U njima se seosko društvo od 1991–2003. godine smanjilo za četvrtinu, što je sociološko-demografski indikator ortodoksno jake i dinamične deruralizacije. Od četiri lokalne zone srednjeg ruralnog regiona, dvije iskazuju pad, Cetinje i Nikšić, a dvije neznan rast, Podgorica i Danilovgrad. U južnoj ruralnoj regiji, osim Ulcinja koji je manifestovao, po posljednjem popisu iz 2003, neznan pad ruralnog društva, preostalih pet lokalnih zona iskazuju pozitivan bilans, odnosno porast ruralnog stanovništva.

14. 3. 2. DEAGRARIZACIJA

Napuštanje poljoprivrede bilo je mnogo brže od preseljavanja iz seoskih u gradske uslove života, iako se i gradsko stanovništvo, u drugoj polovini 20. vijeka, u ukupnom stanovništvu, uvećalo sa jedne (21,3%) na tri (61,9%) petine. Namjera sad već prošlog društvenog poretka bila je da budemo zemlja radnika ali ne i seljaka, kao da su te dvije društvene „kategorije” u suprotnosti, a ne kvalitativno-kompatibilna cjelina. Tako su svi državni planovi bili usmjereni prema industriji i gradu, što je produbilo nejednakosti u odnosu na poljoprivredu i selo. U korelaciji odnosa urbano-ruralno, urbano je postalo dominantnije, neprikosnovenije i glavno, što će ostaviti duboke ožiljke – socijalne, ekonomske i duhovne na društveno tkivo prvenstveno ruralne, ali i urbane zajednice.

Zbog brze industrijalizacije, „grubosti” seljačkog života, seoske prezasićenosti i neadekvatnog tretmana, seljačka populacija nekontrolisano je migrirala. Dok je u početku preovladavala direktna deagrarizacija, odnosno direktno zapošljavanje nekvalifikovane i polukvalifikovane radne snage, kasnije sve više dominira indirektna deagrarizacija, tj. prelazak obrazovane i kvalifikovane radne snage iz sela u grad i nepoljoprivredne djelatnosti [16]. Poljoprivreda i selo su bili izvor početnog kapitala, kao i rezervoar radne snage za izgradnju industrijske zemlje. Modeli razvoja osiguravani su neekvivalentnom razmjenom između poljoprivrede i industrije, na štetu poljoprivrede, što je bio uslov raslojavanja seljačkog društva u socijalnom, ekonomskom, kulturnom i svakom drugom pogledu. A na putu „modernizacije” sela i poljoprivrede instaliraju se mnogobrojne barijere i pragovi ograničenja poput zemljišnog maksimuma, zabrane i nemogućnost korišćenja dodatne radne snage, administrativnih zabrana nabavke krupne mehanizacije sve do 1967, odsustvo zdravstvenog osiguranja do 1965, socijalnog osiguranja sve do 1979. godine, sistemskog pot-

kradanja kroz državne monopole makaženjem cijena, kašnjenjem prilikom plaćanja, zakidanjem na mjerenju itd. Sistemski se degradira i potire seljačko društvo, selo i poljoprivreda. Zato se može uzeti kao potpuno tačna konstatacija D. Seferagić da je socijalistički tretman „imao jasnu koncepciju i negativnu politiku prema selu” [39].

Tabela 14. 8. Poljoprivredno stanovništvo u ukupnom stanovništvu

Godina	1848.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Polj. stanovništvo	76,0%	61,5%	46,9%	35,0%	13,1%	9,3%	5,2

Samo u razdoblju od prvog (1948) do drugog poslijeratnog popisa (1953), za nepunih pet godina, poljoprivredno stanovništvo u ukupnom stanovništvu opalo je za 14,5%. Transfer poljoprivrednog stanovništava u nepoljoprivredne djelatnosti se nastavlja i u razdoblju koje dolazi (1953–61) gotovo istim intenzitetom, pa je i pad bio gotovo identičan i iznosio je 14,4%. Deagrarijacija ne jenjava, manje-više se nastavlja istim tempom sve do 1971. godine, kada je došlo do duboke krize u seljačkom društvu, kada je za jednu deceniju (od 1971–81) intenzitet urušavanja „poljoprivrednog korpusa” bio najdinamičniji i iznosio je 21,9%. Ovakav i ovoliki pad poljoprivrednog stanovništva nije zabilježila nijedna bivša jugoslovenska republika. Socijalistička vladavina (1945–91) završila se u Crnoj Gori tako što je poljoprivredno stanovništvo u ukupnom stanovništvu opalo za više od 8 puta, sa 76% na 9,3%. Navedeni podaci nedvosmisleno ukazuju na veliki transfer poljoprivrednika u nepoljoprivredna zanimanja, o temeljnom preobražaju u pravcu industrijsko-urbanog profilisanja društva, o jakim i prosperitetnim industrijskim godinama kada je opadao značaj zemlje i zemljišnog posjeda, a rastao, takoreći dnevno, značaj nepoljoprivrednog dohotka [16].

Poljoprivrednog stanovništva 1991. godine u Crnoj Gori bilo je 9,3%, ali tendencija pada ne jenjava već se nastavlja i produbljuje i dovodi do neobičnog i paradoksalnog fenomena 2003. godine, kad se poljoprivredno stanovništvo u ukupnom stanovništvu „svodi” na 5,2%, od čega aktivni poljoprivredni agregat čini samo 2,3%, uprkos relativno izraženoj ukupnoj privrednoj nerazvijenosti i niskom društvenom proizvodu po glavi stanovnika. Seljaci kao dominantna društvena struktura, a poljoprivreda kao njihova djelatnost, u kontinuitetu su pritiskani i gušeni. Tako su implikacije migracija i deagrarijacije ostavile poražavajuće posljedice u selu i poljoprivredi. „Radikalizam egzodusa sela i poljoprivrede, deagrarijacija bez presedana, bila je istorijski šok, ne samo za demografske strukture sela nego na sve sadržaje življenja, kulturne i civilizacijske karakteristike ovih aglomerata. Toga kao da ni dan danas nijesmo svjesni. Bio je to najveći eksperiment u totalitetu na ovim prostorima” [26].

Kao ilustrativan primjer depopulacije i deagrarijacije, kao i senilizacije, „ističem” područje Durmitora, koje zahvata 13,6% teritorije Crne Gore, kao reprezentativan pokazatelj, čija je perspektiva, kako u prošlosti tako i danas, isključivo zavisila od poljoprivrede (stočarstva) i turizma.

Durmitorsko stanovništvo u razdoblju 1961–2003. godine je prepolovljeno. Poljoprivredno je u konstantnoj višedecenijskoj recesiji, a najveća je evidentirana u

Tabela 14. 9. Poljoprivredno stanovništvo

	God.	Ukupan br. stanovnika	Poljoprivredno stanovništvo	Polj. sta. u %
Žabljak	1961.	6564	4400	67,0
	1971.	6141	3652	59,4
	1981.	5187	1726	33,2
	1991.	4914	1000	20,4
	2003.	4204	681	16,2
Šavnik	1961.	7533	5698	75,6
	1971.	6842	4872	71,2
	1981.	5470	2248	41,0
	1991.	3690	1414	38,3
	2003.	2947	958	32,5
Plužine	1961.	9164	6975	76,1
	1971.	9087	6235	68,6
	1981.	6216	2735	43,9
	1991.	5247	1832	34,9
	2003.	4272	837	19,6
Područje	1961.	23261	17073	73,4
	1971.	22071	14759	66,8
	1981.	16873	6709	39,7
	1991.	13851	4246	30,6
	2003.	11423	2476	21,6

razdoblju jake industrijalizacije zemlje i raspada klasičnog sela, u razdoblju između 1961. i 1991. godine kada je poljoprivredno u odnosu na ukupno stanovništvo ovog regiona opalo za više od 40%, sa 73,4% na 30,6%. Stepenn deagrarijacije i urušavanja dodatno narasta u godinama rata i raspada zemlje pa poljoprivredno stanovništvo u 2003. godine opada na 21,6%. Više su Plužine (opština) 1981. godine imale poljoprivrednog stanovništva nego 2003. cijelo durmitorsko područje. Poljoprivredno stanovništvo i u budućnosti će biti u padu, deagrarijacija će se nastaviti i trajati sve dok se ne potru najbitnije razlike između sela i grada koje se odnose na mogućnosti zadovoljavanja životnih potreba, na lakoću i udobnost života. „Sa smanjenjem i nestajanjem tih razlika smanjivaće se i nestajati i njegova težnja za životom u gradu” [4].

Svi raspoloživi indikatori nam ukazuju da je vrijeme koje je iza nas obilježeno slabljenjem tradicionalno-agrarnih vrijednosti, okretanjem seljaštva prema nepoljoprivrednim zanimanjima, nalazeći u industriji i gradu (prvenstveno Nikšiću, Podgorici, gradovima Crnogorskog primorja i Beogradu) nove puteve zarade. Poljoprivredu su najviše napuštali mladi ljudi, pa je u strukturi poljoprivrednog stanovništva došlo do povećanja starijih kontigenata. Vidno je izražena marginalizacija individualnih poljoprivrednih gazdinstava, kada se sistemski forsira raskid prirodnog spoja između načina rada i života ljudi ovog područja, između prirode i čovjeka. A spoj prirode i ljudskog duha ovdje je imao svoje specifično mjesto u kauzalnom od-

nosu koji je iznjedrio „durmitorski tip čovjeka”, onu ličnost koja svojim psihofizičkim sklopom odgovara eko-fenomenu ove sredine.

Odlazak mladih mijenja strukturne odnose kako u porodici tako i u ukupnom durmitorskom društvu, inicirajući određene socijalne probleme. Jer danas je po selima sve više jednočlanih i dvočlanih staračkih domaćinstava, onih koji ostaju sami, bez djece i omladine, lošeg zdravstvenog stanja, nesposobni za normalan rad i život.

Tabela 14. 10. Starosne grupe stanovn. durmitorskog područja

		Starosne grupe izražene u godinama (brojke i %)				
g o d	P o l	Uk. broj stanov.	0–19 godina	20–39 godina	40–59 godina	60 i više godina
1 9 6 1.	sv	23261	10872 46,7%	6268 26,9%	3384 14,5%	2737 11,8%
	m	10978	5485 50,0%	2792 25,4%	1467 13,4%	1234 11,2%
	ž	12283	5387 43,9%	3476 28,3%	1917 15,6%	1503 12,2%
1 9 9 1.	sv	13851	4169 30,1%	3877 28,0%	3120 22,5%	2685 19,4%
	m	6787	2099 30,9%	2142 31,5%	1453 21,4%	1093 16,1%
	ž	7064	2070 29,3%	1735 24,5%	1667 23,6%	1592 20,8%
2 0 0 3.	sv	11423	2720 23,8%	3003 26,3%	2801 24,5%	2899 25,4%
	m	5665	1347 23,8%	1674 29,5%	1460 25,8%	1184 20,9%
	ž	5758	1373 23,8%	1329 23,1%	1341 23,3%	1715 29,8%

Socijalno-demografske posljedice u durmitorskoj sredini nastupile su i zbog starosne strukture stanovništva. Posebno zabrinjava podatak (Tabela 14. 10) što je u periodu od 1961. do 2003. godine broj mladih opao sa 10872 na 2720 ili oko četiri puta. Indeks starosti durmitorskog stanovništva (i gradskog i seoskog) 1961. godine bio je 0,25 – radilo se naime o mladom stanovništvu. Međutim, u prvoj godini posljednje decenije XX vijeka starosni koeficijent durmitorskog stanovništva bio je 0,64, što je znak da je prag starosne tolerancije uveliko prekoračen. Već 2003. isti indeks (ukupnog stanovništva) naglo raste na 1,06, a seoskog čak na cijelih 1,71, pa je seosko stanovništvo ovog područja uveliko ušlo u fazu duboke demografske starosti. Sve je ovo u direktnoj vezi sa industrijalizacijom i migracijama, sa nekontrolisanim praznjenjem ovog područja i njegovog sela. Zato gotovo sva naselja odumiru, od 98 koliko ih danas ima na Durmitoru njih 84,8% su u nekoj fazi (manjoj ili većoj) demografskog deficita, a onaj mali preostali dio od 15,2% pokazuje demografski prosperitet i u njima trenutno živi 55,6% stanovništva. Upravo ta naselja (subopštinski centri Njegovuđa, Motički Gaj, Boan, Brezna i dr.) čine okosnicu nove „prosperitetne”, naseljske mreže na Durmitoru. Jer u njima su grupisane institucije, materijalna dobra i većinsko stanovništvo. Dio naselja je, najvjerovatnije, ugašen zauvijek (Dugi Do, Smoljan, Okruglica i dr.), a dio je pred gašenjem (Gomile, Babići, Miloševići i dr.). Da-

našnje durmitorsko selo u velikoj mjeri je devastirano, dijeleći tako sudbinu ostalih crnogorskih sela, a „slika savremenog crnogorskog sela je slika ‘zmajevih kočija’ u kojima selo i seljaci ne mogu da kontrolišu ni smjer, ni brzinu kretanja. Naravno da seljak u takvoj situaciji nema elementarni nivo ‘ontološke sigurnosti’, niti u pogledu kontinuiteta vlastitog samoidentiteta, niti u pogledu stalnosti prisutnog društvenog i materijalnog okruženja djelovanja” [12].

Posljedice egzodusa i opalog prirodnog priraštaja uveliko su se manifestovale na ovom području. Neminovno je došlo do transformacije starosne strukture stanovništva. Zbog duboke demografske starosti i umanjene radne sposobnosti, veliki broj gazdinstava počinje ranije da se gasi. Nakon što se gazdinstvo ostarjele seoske populacije proizvodno ugasi, domaćinstvo nastavlja još izvjesno vrijeme da „životari”, u prosjeku nekih 10 do 15 godina, nakon čega dolazi i period biodemografskog gašenja. Gazdinstva u ovoj drugoj fazi uglavnom ostaju neiskorišćena i vegetiraju kao „socijalni ugar”, a domaćinstvo egzistira isključivo kao potrošačka jedinica [25].

U početnoj fazi tranzicije crnogorskog društva, bolnom razdoblju haotičnog svakodnevlja, u vremenu rata, nestabilnosti i blokada, početkom posljednje decenije XX vijeka, zbog naslaga prošlosti, urušava se u potpunosti ekonomski sistem naše bivše zemlje, što se odrazilo na mortalitet velikog broja individualnih poljoprivrednih gazdinstava, na poljoprivrednu proizvodnju durmitorskog područja.

Tabela 14. 11. Stočni fond

Područje	Godina	Krupna stoka	Ovce
durmitorsko	1961.	12.318	54.970
	1991.	12.410	55.740
	2003.	9.455	25.553

Naglo dolazi do pada proizvodnje na gazdinstvima i devastacije kapitalnog seljačkog resursa, stočnog fonda (Tabela 14. 11). Broj sitne stoke, ovaca, sa 55740 grla, koliko je imalo durmitorsko selo u 1991, naglo se smanjuje na 25553 u odnosu na 2003. godinu, što je pad od 54,2%. A broj grla krupne stoke sa 12410, koliko je bilo u 1991. godini, smanjuje se na 9455 u 2003, što je pad od 31%, ali je smanjenje svako znatno manje u odnosu na „sitni zub”. Do tada ovčarstvo, kao temeljna stočarska grana, glavni privredni resurs durmitorskog seljačkog društva, naglo gubi na značaju i govedarstvo postaje vodeća stočarska grana.

Tabela 14. 12. Struktura poljoprivrednog zemljišta po načinu korišćenja u 1975. god. (u hektarima)

1975. god.	Ukupne površine	Polj. površine	Obradive površine	Njive	Voćnjaci	Livade	Pašnjaci
Žabljak	44500	22250	8016	1037	3	6976	14234
Plužine	85400	36367	8740	754	42	7944	27627
Šavnik	55300	31871	6565	1227	29	5309	25360
Region	185200	90488	23321	3018	74	19959	67221

Tabela 14. 13. Struktura poljoprivrednog zemljišta po načinu korišćenja u 2003. god. (u hektarima)

2003. god.	Ukupne površine	Polj. površine	Obradive površine	Njive	Voćnjaci	Livade	Pašnjaci
Žabljak	44500	22050	6390	410	–	5980	15660
Plužine	85400	19788	7750	912	21	6817	12038
Šavnik	55300	32153	7082	317	30	6735	25071
Region	185200	73991	21222	1639	51	19532	52769

Struktura poljoprivrednog zemljišta po načinu korišćenja uveliko se mijenja u razdoblju 1975–2003. godine. Dolazi do zapaštanja i devastacije zemljišta kao osnovnog sredstva rada i proizvodnje kod seljačkog društva. Tako su se poljoprivredne površine u „mjerenom vremenu” smanjile za 16497 hektara ili 19%, obradive za 2199 hektara ili 9,0%, njive su se prepolovile i tako opale za 1379 hektara ili 54,3%, voćnjaci su se smanjili za 23 hektara ili 6,8%, livade za 427 hektara ili 9,7% i pašnjaci su manji za 14452 hektara ili 7,8%. Livade u velikoj mjeri ostaju nepokošene, ekonomska supstanca se tanji, po selima Durmitora nema ko da radi, kuće se postepeno jedna po jedna zatvaraju i više od 50% njih je van stalnog lanca funkcionalnosti. Dojučerašnji proizvodni potencijali lagano se sužavaju i pretvaraju u „socijalni ugar”, odnosno postaju „mrtvi kapital”. Istovremeno njihove gazde i vlasnici, uglavnom zbog biološke činjenice starenja, postepeno padaju u zavisni položaj i različitim oblicima prethodne marginalizacije proizvodnje dolaze na ivicu ekonomske bijede, koja ih dovodi na granicu ljudske egzistencije [25].

Razdoblje koje je iza nas karakteriše se okretanjem seljaštva unosnijim i lakšim putevima zarade, industrijskoj profesiji i drugim nepoljoprivrednim zanimanjima, što je lagano urušavalo tradicionalno-agrarne obrasce življenja i aspiracije vezane za zemlju i porodično gazdinstvo. Tako su se, kao „tekovine” industrijalizacije i nekontrolisanog prostornog prerasmjesta stanovništva, izdiferencirali za to vrijeme neobičajeni i u tom obimu nezapamćeni društveni fenomeni – depopulacija, deagrarizacija, senilizacija i dr. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu je minimizirano, i kvantitativno i kvalitativno, a u osnovi deagrarizacije „ležala” je prvenstveno socioekonomska komponenta. Jer „seljačko stanovništvo nema socijalnih beneficija koje donosi radni odnos: mirovine, dječije dodatke i potpuno zdravstveno osiguranje, a i više je prepušteno sebi u raznim nedaćama i teškoćama, pa ne može računati ni na sredstva nekih društvenih fondova (npr. stambenog) itd., što je vrlo jak motiv sklonosti omladine da bježi iz seljačkog statusa” [47]. Zato su resursi sela sve siromašniji, što je danas ne samo hendikep sela već i globalne crnogorske zajednice. Iako ukupna demografska supstanca Crne Gore u kontinuitetu raste, poljoprivredni „supstrat” neprestano i u kontinuitetu opada. Disperzija deagrarizacije dobila je spiralne konture, determinišući imploziju i „raspad” seljačkog društva kao podsistema ukupne društvene strukture, u velikom broju crnogorskih ruralnih naselja. To su bili počeci odmicanja od tradicionalnog sela i „bježanje” u grad i industriju. To su bile naznake raspada sela kao cjelovite zajednice. To je bio odnos so-

cijalizma prema selu i seljačkom društvu, gdje su se manifestovali katastrofalni ekonomski, a pogotovu društveni efekti politikom uništenja sela.

14. 3. 3. POLUTANI

Sve do Drugog svjetskog rata socijalna struktura crnogorskog sela karakterisala se velikom homogenošću jer je u selima živjelo gotovo kompaktno seljačko stanovništvo, dok su pripadnici drugih društvenih slojeva i nepoljoprivrednih profesija bili sporadični i vrlo rijetki. Sitni i srednji seljaci, bezemljaši i nadničari bili su sve brojniji, teško su živjeli i nijesu imali izlaz iz svog nimalo zavidnog položaja jer je selo skoro u potpunosti, i samo, živjelo od poljoprivredne proizvodnje. Nakon pobjede socijalističke revolucije, u uslovima početne izgradnje novog društvenog poretka, promjene u društveno-ekonomskoj strukturi dobile su nov kvalitet i višestruko su ubrzane. Počinje industrijalizacija ali i migracije, prostorni preraspmještaj stanovništva, kad je dio seljačke populacije, možda i najsposobniji, definitivno raskrstio s rutinom i tradicijom i otišao iz sela i poljoprivrede u grad i nepoljoprivredne djelatnosti, „definišući” sebe, na taj način i tako, kao dio radničke klase. Drugi dio seljačkog društva, pored poljoprivrede, ulazi u dodatni vid zarade i privređivanja (polutani), angažovanjem u novonastalim društvenim preduzećima i ustanovama, ne napuštajući nikad selo i seljačke radove, potpuno i do kraja. Poljoprivredna proizvodnja u Crnoj Gori lagano počinje da se deprofesionalizuje. Treća grupacija su čisti seljaci, oni koji su u potpunosti ostali vjerni gazdinstvu, seljačkom radu i „težini” vlastitog zanimanja. Naravno, u selu su uvijek postojali i oni koji se nijesu bavili seljačkim poslovima i poljoprivredom, nepoljoprivredno stanovništvo – inteligencija, sveštenici, radnici i dr. Tako se selo kao homogen i cjelovit socioprostorni sistem postepeno raslojavalo, urušavalo, mijenjalo i starilo.

Tabela 14. 14. Učešće poljoprivrednog u ruralnom stanovništvu

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Poljoprivredno stanovništvo	85%	80,7%	67,9%	59,7%	26,0%	23,8%	13,6%

Poljoprivredno stanovništvo u seoskom stanovništvu je u kontinuitetu opadalo (Tabela 14. 14), pa je sa 85%, koliko je bilo učešće u 1948, stagniralo na 13,6% u 2003. godini. Naime, 1948. godine u strukturi seoskog stanovništva bilo je svega 15% polutana i nepoljoprivrednika (seljaka-radnika, „čistih” radnika, penzionera, invalida i dr.), onih koji su uspostavili polovičnu ili nijesu uspostavili nikakvu vezu sa seljačkim radom i poljoprivrednim gazdinstvom. Poluseljaštva i nepoljoprivrednog stanovništva u Crnoj Gori 2003. godine već je bilo cijelih 86,4%. U našem ruralnom prostoru neminovno se spajaju dva procesa – procesi deruralizacije i deagrarizacije pa se iz navedenih podataka zaključuje da je u selu danas najmanje onih po kojima nosi ime, seljaka. Koliko je danas polutana, nemoguće je tačno utvrditi jer Statistički zavod Crne Gore ne raspolaže ovom vrstom podataka, a istraživanja vezana za ovaj fenomen nijesu nikad do kraja sprovedena, što govori da je naše selo i danas

nedovoljno istraženo. Međutim, komparativnom metodom, učešćem poljoprivrednog u seoskom stanovništvu, nesporno se zaključuje da su polutani jedna od najbrojnijih socijalnih kategorija u strukturi crnogorske seoske zajednice. Selo je sve više prebivalište polutana, a osnovne forme deagrarizacije su mješovita gazdinstva. U crnogorskim selima mjesto seljaka „sužava” grupacija seljaka-radnika, oni koji imaju radni odnos u industrijskim preduzećima, komunalnim i opštinskim službama itd., oni koji ne napuštaju selo za stalno, koji odlaze na posao ali se vraćaju kućama, u njima spavaju ali i obrađuju svoje parče zemlje [23].

Najveće promjene u crnogorskom selu se odigravaju u osmoj deceniji (1971–81) kad se udio poljoprivrednog stanovništva u seoskom smanjuje skoro za polovinu, sa 59,7% na 26%. Neminovno, s privrednom strukturom sela mijenja se i ekonomski sastav stanovništva, pa na gazdinstvu rade i proizvodnjom upravljaju osobe kojima poljoprivreda nije osnovno i jedino zanimanje. Upravo, u ovom periodu se pokazalo da su mješovita gazdinstva jedna od uobičajenih ekonomskih stepenica u transformaciji većine seljačkog stanovništva u industrijsko i uopšte neseljačko stanovništvo. Ova transformacija po pravilu počinje tako, piše D. Veselinov, što se nepoljoprivredni dohodak, koji se stiže zapošljavanjem najmanje jednog člana domaćinstva izvan poljoprivrede, pojavljuje kao dopuna dohotka gazdinstva, koji ono stiže proizvodnjom u poljoprivredi – svejedno da li je taj gazdinski dohodak naturalnog ili novčanog karaktera. Ovaj proces je ušao u završnu fazu kada se nepoljoprivredni dohodak pojavio kao glavni dohodak domaćinstva a poljoprivredni kao sporedni [6].

Deagrarizacija u Crnoj Gori u godinama industrijalizacije bila je polovična jer se dio seoske populacije zapošljava izvan posjeda ali ostaje na njemu i dalje da živi i dopunski privređuje. Osim putovanja do posla u susjedno selo, varošicu ili grad, polutani su prostorno bili stabilni. Kao dio socijalne strukture seoskog lokalnog društva, oni su i danas dosta „postojani”, iako u godinama njihovog rađanja slabo im je ko proricao perspektivu i dobru budućnost. Danas je poluseljaštvo razasuto po crnogorskim selima, svugdje gdje je osnov poljoprivredne proizvodnje porodično gazdinstvo. Oni su u početku, posebno u vremenu nastajanja, bili često meta osporavanja i kritike, nastojali su ih diskreditovati s obje strane, i kao seljake i kao radnike [46]. Međutim, sve ove godine njihov procenat je rastao na račun čistih poljoprivrednih proizvođača, što znači da je nepoljoprivredna djelatnost po važnosti za većinu seoskih stanovnika istisnula poljoprivredu, te da se u preferiranju nepoljoprivrednih djelatnosti, i simbiozi dvostrukog zanimanja, čak, možda prepoznaje i budući razvoj našeg sela.

14. 4. RURALIZACIJA GRADOVA U DRUGOJ POLOVINI XX VIJEKA

Odnos između sela i grada, u razdoblju industrijalizacije, posebno je bio „određen” materijalnim položajem sela. U cijeloj istoriji postojanja u selu je bio osnovni i samo jedan ekonomski proces – bavljenje raznim granama zemljoradnje i stočarstva a samo je djelimično bilo zastupljeno zanatstvo. Ovakva privredna osnova sela uslovlila je njegovu ne samo socijalnu i kulturnu zaostalost već i duboku ekonomsku zavisnost, što je produkovalo prelazak seoskog stanovništva u razvijenije sredine, industrijske zone i gradove. Prelaskom iz sela u gradove, iz poljoprivrede u nepoljopri-

vredne djelatnosti, migranti su mijenjali svoju socijalnu, ekonomsku i kulturnu sredinu, navike i običaje, ali i navike i običaje sredine u koju su dolazili. Njihova adaptacija bila je višestruko otežana u prihvatanju obrazaca gradskog načina življenja.

Nastupili su veliki antagonizmi i prilikom njihovog smještaja, odnosno tokom rješavanja njihovog stambenog pitanja, jer su mnogi migranti iz seoske bijede došli u gradsku, pa su bez ikakvog socijalnog plana, uz veliku podršku globalne i lokalnih zajednica, bespravno gradili objekte za stanovanje, narušavajući tako ekološke, urbane i arhitektonske uzuse civilizovane sredine u koju su dolazili. Tako su se na obodima crnogorskih urbanih centara formirala divlja naselja, sa postavljenim kućama bez ikakvog reda i poretka, često nedovršenim objektima, nekultivisanim i zapuštenim dvorištima, što je snažno uticalo na devastaciju i ruralizaciju crnogorskih urbanih sredina. Gotovo neprekidno doseljavanje ruralnog stanovništva u urbana naselja stvorilo je u njima velike probleme. Sa posebnim intenzitetom ispoljili su se: neplanska i nezakonita izgradnja objekata, ogroman pritisak na tehničke infrastrukturne sisteme kao što su energetske, vodovodni, kanalizacioni i odlaganje čvrstog otpada; opterećenje socijalnih servisa, posebno škola i zdravstvenih ustanova; pritisak na stambenu izgradnju, zahtjevi za zapošljavanjem i sve izraženiji problem nezaposlenosti i slično, što je urbana naselja činilo sve više opterećenim raznim problemima, pa i onima ekološkog karaktera [1].

Dio sagrađenih objekata za smještaj i prihvata prispjelog stanovništva, čak i u žarištima, centrima tih prigradskih zona, nije ispunjavao elementarne uslove za stanovanje, normalan rad i život. Nerijetko, dio tih naselja bio je u određenom vremenskom periodu bez vode, struje, pristupnih saobraćajnica, bez ambulanti, prodavnica i škola, bez komunalne i socijalne infrastrukture, pa su „posljedice stihijne migracije selo – grad umnogome doprinijele ruralizaciji gradova, što se manifestovalo kako u fizionomiji tako i u društvenoj strukturi, izgradnji tzv. divljih naselja. To je oblik kompromisa, u konfliktu između zahtjeva urbanog društva i duboko ukorijenjenih običaja i navika tradicionalnog seoskog života” [9].

Gotovo svi naši gradovi pokazali su, u kontinuitetu, od druge polovine 20. vijeka do danas, demografski prosperitet jer je u njima koncentrisan socijalni, kulturni i privredni život Crne Gore. U njima je direktno tražen i nalažen egzistencijalni kod u – industrijskim zanimanjima, turističkoj privredi, trgovini i zanatskim uslugama, s jedne strane, preko zanimanja koncentrisanih u političkom, javnom i kulturnom životu, s druge strane. Migranti su u gradove odlazili, pored direktnih migracionih kanala poput zapošljavanja, i indirektnim putem, jer je u urbanim sredinama, prvenstveno Podgorici i Nikšiću, koncentrisan i visokoobrazovni sistem, pa su mnogi mladi ljudi, nakon završenog školovanja, zasnovali radni odnos u mjestu učenja i studiranja. I prvi i drugi, i radnici i studenti (učenici), i direktni i indirektni migranti, imali su snažan uticaj na grad, njegovu materijalnu, ali i duhovnu sferu. Tako je grad kao žiža promjena i sam doživio duboke i krupne promjene [45].

U socijalizmu, posebno u njegovoj prvoj fazi, pretežno je odlazila iz ruralnih u urbane sredine muška radna snaga. Kad na neki način riješe osnovna životna pitanja (platu, stan, zdravstveno osiguranje i sl.), migranti su za sobom „vukli” i ostatak porodica – supruge sa djecom, nerijetko i (ostarjele) roditelje koji nijesu mogli bez po-

moći svoje djece. Zato Z. Gudović u studiji *Prilog sociologiji sela* piše kako treba ukazati na ambijent da u Crnoj Gori, na primjer, nijesu samo napuštali sela mladi već su to činili, zbog svoje biološke nemoći, i preostali starci koji su zbrinjavani kod djece u gradovima. Kako njihovi potomci često žive na periferiji gradova, u prigradskim naseljima, kulturni šok koji bi podrazumijevao prelazak iz zaostalog sela u novu gradsku sredinu bio je amortizovan geografskim i prirodnim ambijentom za koji se ne može reći da je tipično gradski. Na širem području prilaza Podgorici, stiješnjeni između brda i glavnog magistralnog puta, sve do 80-ih godina prošloga vijeka, piše dalje Gudović, mogli su se vidjeti stariji muškarci odjeveni u narodnu nošnju kako sjede ispred svojih kuća, skriveni u debelom hladu loze i drugog mediteranskog rastinja. Ova domaćinstva su, uz neizbježne kulturne promjene kojima su bila zahvaćena, čuvala običaje, njegovala čvrste susjedske veze, gajila stoku i živinu i po svemu sudeći u većoj mjeri doprinosila ruralizaciji grada nego vlastitoj urbanizaciji i nastojanju da se kao seljaci promijene [14].

Vidljiv je kontinuirani i snažni uticaj migranata, odnosno sela i „seoskih masa”, na grad i njegovo društvo. Migranti su ostavljali dubok trag na sve sadržaje življenja urbanog kontinuuma. Jer je pritisak na gradove bio izuzetno jak, o čemu najbolje govori podatak da oko 350000 ljudi u Crnoj Gori 1991. godine nije živjelo u mjestu vlastitog rođenja. U sredini u koju su dolazili uticaj je bio prisutan ne samo na materijalnu već i na socijalnu i kulturnu sferu. Prispjeli stanovnici mijenjali su svoje ponašanje, navike i običaje i prihvatili nove, sredine u koju su dolazili, ali i domicilni stanovnici bili su pod snažnim uticajem „ruralnih masa” i njihovih tradicionalnih i arhaičnih obrazaca življenja koje su nosili sa sobom. Tako je urbana sredina ruralizovana i sa materijalnog i kulturnog aspekta.

Ugrožavanje i ruralizacija urbane sredine rezultat je veoma brze transformacije iz nerazvijenog agrarnog u nešto razvijenije agrarno-industrijsko društvo, sa mnogo migracija stanovništva iz sela u gradove, sa mnogo uvezene tehnologije, u industrijski usmjerenu zemlju, koju je najviše opsluživala i održavala polukvalifikovana pa i nepismena seoska radna snaga. Jer, kako piše Lj. Vujadinović, „iza ideja partijske države o industrijalizaciji nije stajala ideja o organizovanoj urbanizaciji. Na skoro svim hijerarhijskim nivoima državnog aparata funkcionisali su kadrovi sa osobinama ruralnog mentaliteta. Favorizovanje ‘ljudi iz naroda’, često praćeno njihovom neadaptibilnošću, kao i prevladavanje industrijske svijesti, potiskivali su građansku svijest, što se reflektovalo na razvoj gradova, tj. na njihovu ruralizaciju” [9]. Tako dinamičan i ubrzan razvoj urbanih sredina, u drugoj polovini XX vijeka, vukao je za sobom i neke negativne fenomene poput fenomena ruralizacije. To je razdoblje ne samo materijalnog već i kulturnog preobražaja zemlje, višedecenijskih i složenih procesa koji ni danas nijesu u potpunosti i do kraja završeni.

14. 5. NEKE KARAKTERISTIKE TRANZICIONOG RAZDOBLJA

Raspad zemlje, međunarodne sankcije, nezapamćena inflacija, rastakanje privrednog sistema, raslojavanje društva, početak višepartizma, obilježavaju početak transformacije realsocijalističkog društva u društvo tržišne ekonomije. Sve ovo vezano je

za početak 90-ih godina prošloga vijeka, kada počinje rat, etnička čišćenja, retorzi- je, pljačke i zločini, koji su proizveli tragične posljedice na velikom prostoru ondaš- nje Jugoslavije. Političko-ekonomski ekstremizmi odrednica su haotičnog svakodne- lja pred promjenama oronulog socijalističkog poretka. U susret je išlo razdoblje siro- maštva, a neravnomjernom raspodjelom nacionalnog bogatstva društveno raslojava- nje doseže nevjerovatne razmjere. „Nasuprot masovnoj pauperizaciji niče ‘preko noći’ uski krug novopečenih bogataša koji bez ikakve reglementacije u društvu raznim obli- cima malverzacije nagomilavaju luksuzno bogatstvo pretežno neproizvodnog karakte- ra” [5]. Iščašeni politički i privredni tokovi, rasprostranjena društvena anomija osjeća- će se još zadugo, a sve zajedno jako će imati uticaj na razvoj naše zemlje, njen integritet kao društveno-ekonomske cjeline, a time i na selo, seosko društvo i agrarne strukture.

Kraj XX vijeka nije mogla da izdrži komandno-planska, ekonomski zavisna i krhka crnogorska privreda. U susret su išle razorne i teške socijalno-ekonomske pos- ljedice. Industrijska proizvodnja u Crnoj Gori je gotovo prestala da postoji, a po- ljoprivreda je bila jedan od sigurnijih „načina” za ekonomsku održivost u vremenu izraženih političkih i ekonomskih ekstremizama. Pojava povećanog bavljena poljo- privredom, kao socijalnim stabilizatorom, prisutna je posebno u područjima gdje su druge mogućnosti za „preživljavanje” bile skromne. Zbog krize i lošeg ekonom- skog ambijenta, migracije na relaciji selo – grad, između posljednja dva popisa (1991– 2003), svedene su ispod 1%. Ovo je isključivo najniži procenat deruralizacije u Crnoj Gori od Drugog svjetskog rata do danas.

Uloga države u razvoju sela i poljoprivrede bila je različita u različitim istorij- skim razdobljima. U socijalizmu podrška je bila okrenuta društvenom sektoru i ve- likim industrijskim agrokomplesima, što se kasnije ispostavilo kao pogrešna per- cepcija i krupna anomalija ekonomske agrarne politike. Uporno i dugi niz godina seljak i individualno gazdinstvo su marginalizovani a kao posledicu danas imamo neobrađeno zemljište, socijalni ugar, veliki broj polupustih crnogorskih sela i u nji- ma relativno siromašno stanovništvo. „Posljedice ovakvog odnosa prema selu su ne samo fizičke već mnogo više metafizičke i zato ih je nemoguće objasniti samo uzro- kom niti ‘uzročnom prošlošću’. ‘Poharano selo’ – selo u diskontinuitetu tradicije i modernosti je pod presijom metafizičke posljedice nihilističkog duha koji utemelju- je prezir prema selu” [12].

U postsocijalizmu, u početnoj fazi, dominiraju ekonomske i političke sankcije nametnute od međunarodne zajednice. U okolnostima kakve jesu, kako bi sačuva- la biološku supstancu (narod), država je bila prinuđena da kontroliše mnoge sekto- re proizvodnje pa i one u poljoprivredi. Kontrola je involvirana metodom usklađiva- nja i određivanja cijena, kontrolom uvoza i drugim mjerama administriranja. Na iz- disaju drugog milenijuma, tačnije od 1997. godine, ekonomski sistem Crne Gore na- šao se u procesu intenzivne tranzicije iz sistema homogene strukture društveno-svo- jinskih odnosa u sistem tržišne privrede. Već od 1999. godina ubrzano se ide ka pot- punom zaokretu i implementira se potpuna liberalizacija u oblasti ekonomske po- litike. U novim tranzicijskim uslovima razvoja privatnog preduzetništva uklonjene su neke prepreke koje su ometale jače širenje seljačke privrede. Infiltrira se primjere-

nija politika prema tom sektoru rada i života, i na dužu stazu omogućava se snažniji iskorak poljoprivredi i dinamizira se ukupni napredak seoskih regija.

Upoređujući stanje u većini privrednih djelatnosti sa zemljama u okruženju, kod nas je liberalizacija nastupila relativno brzo, što je iniciralo i promjene u nekim važnim proizvodnim djelatnostima, pa i poljoprivredi. Međutim, neke poljoprivredne grane (poput mljekarstva) pretrpjele su, posebno u individualnom sektoru, negativne efekte liberalne ekonomske politike. Otežavajući momenat je bio i to što „u hijerarhiji društvenih aktera seljaštvo kao ‘konglomeratski sloj’ svakako spada u one koji su manje sposobni za društvene promjene” [10]. S druge strane, za razliku od industrijskih radnika, službenika i činovnika koji su u razdoblju tranzicije ostali u „praznom prostoru”, seljaštvo ima bolju startnu poziciju jer posjeduje porodično gazdinstvo kao osnovu vlastite održivosti i razvoja. Već u prvoj deceniji XXI vijeka država se „ozbiljnije” počinje baviti selom, seljačkim društvom i agrarom. Ministarstvo poljoprivrede promovisalo je kroz dokument *Crnogorska poljoprivreda i Evropska unija – Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja* (iz 2006. godine), pet glavnih principa za razvoj sela i poljoprivrede. Razvojni principi se personifikuju u obezbjeđivanju prehrambene sigurnosti, uključujući potrebe vlastitog stanovništva, ali i turističku potrošnju, povećanjem konkurentnosti proizvođača hrane kako na domaćem tako i stranom tržištu, uz punu podršku izvozu „specifičnih” crnogorskih proizvoda (poput njeđuškog pršuta i sir, vina, rakije i dr), kao i težnji za ravnotežom u regionalnom razvoju (ili ujednačavanjem) Crne Gore i stvaranju kvalitetnijih uslova za život na selu i namjerama institucija za uključivanjem u regionalne i evropske integracione procese naših agrarnih partnera.

Uvođenjem stabilne valute (eura), obaranjem inflacije, forsiranjem privatnog gazdinstva, ubrzanom privatizacijom bankarskog sektora, došlo je do umjerenog oživljavanja ekonomije i stabilizacije privrednih prilika. Jačanjem privatnog sektora, rješavanjem modela svojinskih odnosa, implementirani su stabilniji uslovi za napredak poljoprivrede, centralne djelatnosti seljačkog društva. Ovi procesi dodatno se podupiru novim zakonima kao što je *Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju* (2009), kojim se nastoji praktično djelovati a ujedno i slijediti pravni okvir EU, kao i principi Svjetske trgovinske organizacije. U okviru ovog zakona definisane su i četiri grupe mjera agrarne politike, tržišno-cjenovne politike, politike ruralnog razvoja i javnih usluga i servisa, kao i četvrta grupa u kojoj su definisani socijalni transferi prema poljoprivrednim gazdinstvima i agraru. U okviru ove četiri grupe mjera sa socioekonomskog aspekta najvažnije su one iz politike ruralnog razvoja koje su svrstane u četiri segmenta. Svakako najbitniji segment je konkurentna podrška proizvođačima hrane, mjere koje obezbjeđuju održivo gazdovanje poljoprivrednim resursima, koje će implementirati kvalitetnije uslove života na selu, uključujući dalji razvoj seoske infrastrukture i istinsku obnovu ruralnog kontinuuma. U četvrtoj grupi definisani su takozvani lider projekti, odnosno podrška lokalnoj zajednici i lokalnim akcionim grupama da realizuju vlastite razvojne projekte. Sve ovo upućuje da se odnos prema selu promijenio, globalno društvo i resorna ministarstva reglementacijskim uzusima i materijalnom podrškom motivišu lokalno ruralno društvo, individualnu poljoprivrednu proizvodnju i uopšte razvoj agrara. Podrška je primjet-

na i kroz jasno određenje i ekonomsku potporu privatnom sektoru i porodičnom gazdinstvu. Povećan je i broj podsticajnih mjera u kontekstu održivosti sela i individualnog gazdinstva. Seljaci su sve bliže bankama, kreditnim aranžmanima i drugim mjerama podrške. Međutim, u poređenju sa starim članicama Evropske unije, kao i sa zemljama pristupnicama iz posljednjeg kruga proširenja, budžetska podrška Crne Gore poljoprivredi je po svim parametrima i dalje nedovoljna i mala. U Evropskoj uniji, kako piše u Strategiji razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja, kod starijih članica (Njemačke, Francuske, Italije itd.) budžetska podrška po stanovniku je u prosjeku 130 eura. Nove članice, prije ulaska u Evropsku uniju, imale su podršku od 20 eura (Poljska) pa do više od 80 eura po stanovniku (Slovenija). Crnogorska poljoprivreda trenutno dobija oko 14 eura po stanovniku, što je nedopustivo nizak stepen ekonomske podrške selu, seljaku i agraru uopšte.

U okviru državnih programa, bez obzira na izmijenjene okolnosti i pokazanu volju, poljoprivreda je i dalje nedovoljno motivisana. Gotovo ništa nije urađeno, iako je bilo obećano na planu redefinisavanja svijesti u skidanju hipoteke „sociopsihološkog animoziteta” sa seljaka i seoskog kolektiviteta. „Riječ seljačina i dalje je u svakodnevnoj upotrebi. Ona je nastala izvan sela ali je u direktnoj vezi sa selom i seljačkim društvom. Ona je nastala kao percepcija seljaka od strane ne-seljaka, ona cilja na kulturno obilježje seljaka. Njome se hoće označiti ono što nije oblikovano, što je u svojoj neposrednosti ostalo sirovo, što nije kultivisano” [45]. Globalno društvo i lokalna uprava, mediji i nevladin sektor malo su šta uradili na planu afirmacije sela, seljaka i seljačkog načina života. Sa ideološkog aspekta, tema seljaka ostala je skoro netaknuta. A seljak u 21. vijeku, posebno mladi, ono što najmanje želi i u vrijednosnom i u ekonomskom smislu, jeste da ostane ono što je danas, tako je loša i minorna pozicija tog zanimanja na ljestvici profesionalne stratifikacije.

Odnos prema selu je i danas, bez obzira na dio implementiranih pozitivnih mjera i veliku ulogu Ministarstva poljoprivrede, uglavnom parcijalan, segmentiran i nedorečen. Zbog takvih opservacija ruralna zajednica izgubila je ne samo populacionu već i potrebnu angažmansku komponentu. Selo se i dalje rastače i gubi vlastitu moć jer „tektonika ruralnog svijeta još uvijek nije smirena, stabilizovana, još uvijek su na djelu procesi koji ga snažnije potresaju, koji ga razgrađuju i dekomponiraju. To je još uvijek svijet egzodusa, starenja, inercije, gubitničkog mentaliteta, preživljavanja” [46]. Jer u 39 urbanih naselja, zbog istorije i prošlosti, koncentrisano je gotovo sve: većinsko stanovništvo, ekonomska, politička, kulturna i svaka druga moć, u odnosu na 1217 ruralnih, koliko ih je danas u Crnoj Gori. Urban i varoš su ti koji i dalje „vladaju” rurisom, urbana populacija je ta koja dominira u svim segmentima socijalne zbilje. Od toga kako urban, odnosno njegove strukture (prvenstveno činovnički aparat) doživljavaju i razumiju ruris, u mnogome i danas na početku 21. vijeka, zavisi sudbina i budući socioekonomski razvoj crnogorskog ruralnog kontinuuuma. Tako, ističe T. Šanin, „razlike selo – grad se produbljuju u čisto strukturalne, a po determinaciji eksploatorske razlike” [42].

Za naše društvo karakteristično je da se tranzicijski procesi i dalje odvijaju u vrlo otežanim i složenim uslovima, u situaciji dugotrajne višedecenijske krize. Te teškoće uveliko dijeli naše selo i poljoprivreda, seljak i seosko društvo. Pri tom su pred nji-

ma i dalje mnoge nejasnoće vezane za prelaz na kapitalistički način proizvodnje, ali i teškoće spojene s potrebama modernizacije i njihovog uklapanja u šire integracione evropske procese. Po srijedi je, moglo bi se reći, dvostruka tranzicija ili tranzicija u tranziciji. Ova postsocijalistička transformacija, kako piše A. Hodžić, već je treća modernizacija u relativno kratkom vremenskom razdoblju. U većini postsocijalističkih zemalja, u koje se svrstava i naša zemlja, malo više od jednog vijeka dogodila su se tri diskontinuiteta: tri eksproprijacije, tri „prvobitne akumulacije”, tri modernizacije. Iskustvo o ovom procesu, savremenoj modernizaciji postsocijalističkih zemalja daje posebnu „aromu”, čini ih opet specifičnim u opštem procesu modernizacije, što nikoga ne ostavlja ravnodušnim [44]. Bez obzira na to što je seljak u socijalizmu sistemski bio destimulisan, ipak je mišljenje da je on u tom društvenom poretku osjećao neuporedivo veću sigurnost. Sporazumi o ekonomskoj saradnji seljaka i globalne i lokalnih zajednica obezbjeđivali su mu mnogo veću sigurnost u poslovanju i „komunikaciji”, tako da je ranije mnogo mirnije i stabilnije živio. U ovom vremenu, kad je stepen socijalne brige smanjen, to je dobrim dijelom nestalo. Kapitalistički obrasci življenja s prerogativima „surovosti” uz izmijenjene socijalne okolnosti, pa i ispoljenu „grubost” ekonomskih vrijednosti i tržišta, uticali su na kvantitet i kvalitet seljačkog rada. „Novi trgovački subjekti, prerađivačke kompanije i drugi „integratori” seljačke proizvodnje”, kao ističe M. Župančić, „pretežno idu linijom ličnih interesa, vlastite zarade i profita. Stoga i velik, nerijetko i nepotreban uvoz proizvoda, ponekad i roba sumnjivog kvaliteta. Odnosi s poljoprivrednicima su nekorektni, uz česta zakidanja poljoprivrednika, zakasnele isplate, prevare i dr. Seljaci se stoga obraćaju državi, koja je pak nemoćna, ili se svodi na paušalnu kritiku i osudu raznih „lobija”, prevlast trgovačkih interesa, od čega seljaci imaju malo koristi” [17].

Iako je država u postsocijalizmu, posebno u drugoj polovini prve decenije XXI vijeka, nešto ozbiljnije krenula u izgradnju adekvatnog ambijenta, na socioekonomskom planu poljoprivredna razvojna paradigma ni danas do kraja nije definisana. Planovi obnove sela i seoskog društva treba da obezbijede, između ostalog, potpunu komplementarnost privrednih grana, kao i skidanje ideoloških prepreka sa seoskog zanimanja i seljaka, što do sada nije bio slučaj u socioekonomskom životu naše zajednice. U svakoj drugoj konstalaciji odnosa, u svakom drugom ambijentu, razvojni planovi bili bi parcijalni i falični, a njihovi refleksi nedorečeni i kratkoročni. Dalje, selo se ne može razvijati u domenu poljoprivrede ako to ne prati i društveni razvoj sela kao cjelovite zajednice, to je proizvod dvostrukog dejstva, paradigma i tendencija sveopšteg razvoja svakog ruralnog područja, pa i crnogorskog. To je u interesu ne samo onih koji u njemu žive već ukupne crnogorske zajednice. Jedino ravnomjernom distribucijom društveno-ekonomskih resursa moguć je validan, istinski i dugoročan razvitak crnogorskog sela, kako bi to isto selo već jednom prestalo da „umire” pred očima vlastite države.

14. 6. MOGUĆI PRAVCI RAZVOJA BRDSKO-PLANINSKIH NASELJA

Oko dvije trećine Crne Gore je brdsko-planinsko područje, prema karakteristikama prirodnih uslova koji utiču na proizvodne mogućnosti poljoprivrede. Zato su

između pojedinih regiona u Crnoj Gori razlike upadljive i značajne u pogledu prirodnih uslova – kvaliteta zemljišta, klimatskih uslova, biološkog kapaciteta biljaka itd. [15], jer je priroda bila manje izdašna prema brdsko-planinskom u odnosu na ostala dva regiona – ravničarski i primorski, Bjelopavličku i Zetsku ravnice, s jedne strane, kao i naselja na Jadranskom moru, s druge strane. Međutim, ovaj dio Crne Gore, bez obzira na neke od svojih „slabosti”, temelj je privredne aktivnosti velikog dijela populacije. Kako je brdsko-planinsko područje privredno slabije razvijeno u odnosu na ostala, vremenom se svrstalo u migraciono-depopulaciono područje.

Prije nekoliko decenija osnovna karakteristika brdsko-planinskog aglomerata bila je agrarno-populaciona prezasićenost, međutim, industrijski razvoj u drugoj polovini XX vijeka doveo je do egzodusa i promjene zanimanja kod velikog broja stanovništva ovog područja. S jedne strane, i u određenom vremenu, to je bila pozitivna mijena, dok je s druge, nekontrolisana deagrarizacija, kakva je posebno bila u brdsko-planinskom dijelu Crne Gore, kasnije kao posljedicu, infiltrirala senilizaciju i slabljenje ovih naselja. Mora se priznati da se o tome vrlo malo vodilo računa, pa je evidentan snažan prelazak radne snage iz brdsko-planinskih predjela u niže regije i gradove – Podgoricu, gradove Crnogorskog primorja, ali i inostranstvo. Kretanja stanovništva i prostorni prerasmjestaj bio je samo uvod u velike regionalne razlike socioekonomskog karaktera, koje se personifikuju na relaciji sjever-jug, odnosno sjever – Podgorica, odnosno nerazvijeni-razvijeni.

U cilju otklanjanja i potiranja razlika u regionalnom razvoju, ovdje su prezentovane „mjere” koje treba preduzeti kako bi došlo do revitalizacije i stabilizacije brdsko-planinskog kontinuuma, do poboljšanja sveopštih uslova ljudskoga življenja, koji treba da korespondiraju sa neonaseljskim realitetom. Pravci razvoja koji su se izdiferencirali kao prepoznatljiviji temelje se na:

1. infrastrukturnoj obnovi;
2. razvoju kadrova i kvalitetu usluga;
3. demografskoj revitalizaciji;
4. poljoprivredi i turizmu.

1. Infrastrukturna obnova prvi je model, u čvrstom lancu međuzavisnosti, čija bi uloga bila ključna za prvi kratkoročni petogodišnji razvojni period brdsko-planinskih naselja. Infrastrukturno jačanje bilo bi polazna i temeljna osnova u dugom razdoblju obnove uveliko zapuštenih brdsko-planinskih naselja. U toj vremenskoj distanci bila bi obaveza globalne i lokalnih zajednica da izvrše rehabilitaciju infrastrukture (saobraćajne, komunalne, socijalne), kako bi se implementirale osnovne pretpostavke za rehabilitaciju ovih naselja. Jer poboljšanje kvaliteta života usko je povezano sa diverzifikacijom i razvojem infrastrukture.

2. Kadrovski potencijal i kvalitet usluga „zauzeli” bi svoje mjesto u srednjoročnom petnaestogodišnjem planu rehabilitacije crnogorskih brdsko-planinskih naselja. U naznačenom periodu globalno društvo, resorna ministarstva i lokalne zajednice nužno bi morali utvrditi postojeće stanje kad je u pitanju kadrovska struktura i stručna osposobljenost ovih naselja. Na osnovu skeniranih pozicija sa „terena”, nužno bi se izvele potrebe isključivo vezane za kadrovski potencijal. Naime, projektovanim i kontinuiranim školovanjem potrebnih profila (agronoma, veterinara, poljo-

privrednih tehničara i dr.), izašlo bi se iz autarhije i samozadovoljnosti, rad dobijao dimenzije tržišnog a proizvodnja lagano prelazila na profesionalnu poljoprivrednu proizvodnju. Kvalitet kadrova dao bi kvalitet usluga, što je centralno pitanje i suština tržišne ekonomije za koju se zalažemo i koju treba utemeljiti zbog implementacije održivog razvoja naših brdsko-planinskih naselja.

3. Demografska revitalizacija, kao specifičan faktor od posebnog značaja, bila bi dugoročna obaveza društva i svih relevantnih subjekata, u razvoju brdsko-planinskih naselja. U doba kad je došlo do opšte krize agrarnog brdsko-planinskog života sa ovih prostora krenuli su pretežno mladi ljudi, stihijno, u grad i industrijske zone, odlazeći gotovo uvijek na „put bez povratka”. To je iniciralo višestruke poremećaje, „od slabe naseljenosti do slabog rađanja”, pa će proces demografske obnove imati dugoročnu temporalnu dimenziju. Stanje se ne može ni brzo ni lako popraviti jer je demografsko oživljavanje naših brdsko-planinskih naselja složen proces koji će trajati decenijama, duboko vezan za osmišljene demografske planove, ali i za infrastrukturnu obnovu i kadrovski potencijal.

4. Uz kratko „isticanje” ova tri uslova kao centralna, nadovezuje se i četvrti faktor, ništa manje značajan – poljoprivreda i turizam, privredne grane na kojima treba da „počiva” ubrzani razvoj naših brdsko-planinskih naselja. U komplementarnosti poljoprivrede i turizma istinski je utemeljena razvojna paradigma ovih naseobina. Crna Gora kao ekološka država ima šansu i mogućnosti da „oživi” ova naselja, tražeći interes u proizvodnji zdrave hrane, u razvoju planinskog turizma kao sve izraženijeg fenomena modernog doba.

Međutim, pobrojani faktori imaju smisla samo ako djeluju sinhrono, pod limitiranim uslovima vezanim za projektovanu vremensku distancu. Njihovo pozitivno dejstvo uslovljeno je dinamikom koja korespondira sa principima prioriteta i međusobne usklađenosti. Ta usklađenost involvirana je na principima kratkoročnih, srednjoročnih i dugoročnih planova, kako bi se prevazišla zaostala stvarnost naših brdsko-planinskih naselja. Oni su klasifikovani na osnovu dinamike i prioriteta i tako će u ovom radu i biti „obrađeni”.

14. 6. 1. INFRASTRUKTURNA OBNOVA

Pitanje koje se najčešće može čuti, koje se redovno postavlja a rijetko se kada na njega daje zaokružen i potpun odgovor jeste – Šta treba uraditi da bismo oživjeli naša brdsko-planinska naselja koja se i dalje rastaču, gase i zamiru, jer su se neki nepovoljni tokovi i socioekonomska kretanja iz ranijih razdoblja duboko odrazila na selo, njegovu zajednicu i agrarnu strukturu?

Nije nova već sasvim poznata činjenica da je stopa deagrarizacije u Crnoj Gori jedna od najviših u savremenoj privrednoj istoriji, pa je cilj ovog rada sasvim jasan – da naglasi i istakne da validnog razvoja nema i da ga ne može biti bez adekvatne infrastrukturne opremljenosti naselja, bilo koja da su u pitanju, mala ili velika, gradovi ili sela, sasvim svejedno. Zato „ako želimo da „oživimo” naša sela i seoska domaćinstva u njima, selo moramo da civilizujemo, a poljoprivredna gazdinstva da modernizujemo. Samo tako možemo da spriječimo njihova ‘odumiranja’” [30]. Među-

tim, da bismo u tome uspjeli, infrastruktura mora biti razvijena – saobraćajna, komunalna, socijalna itd. Infrastruktura mora biti civilizovana i usklađena da bi i život bio takav, kao gradski ili bar približan gradskom.

Loša putna infrastruktura gotovo u svim brdsko-planinskim naseljima širom Crne Gore ogroman je razvojni problem. Velika saobraćajna izolovanost, posebno u zimskom periodu, osnovna je karakteristika visinskih naselja, što ujedno predstavlja i njihovo najveće razvojno ograničenje. Prije svih, saobraćajna infrastruktura u XXI vijeku uslov je svih uslova u revitalizaciji i obnovi brdsko-planinskog područja, u ozdravljenju „hronično oboljelog” crnogorskog sela. Potpora za ovu tvrdnju su i riječi Đorđija Simonovića izgovorene na 12. simpozijumu „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, prije skoro 30 godina, kada je ustvrdio da je „za održavanje i revitalizaciju planinskih sela na prvom mestu po značaju saobraćajna povezanost naselja, sa privrednim i kulturnim centrima susedstva” [40]. Zato je za brdsko-planinska naselja od posebnog značaja i važnosti magistralni put koji treba da bude završen u ljeto 2010. godine: Risan – Grahovo – Jasenovo Polje – Kruševice – Provalija – Žabljak, kao i izgradnja autoputa Bar – Boljare. Prvi će direktno otvoriti naselja Bokokotorskog zaliva, kao i naselja: Nikšićke, Šavničke, Žabljačke i Pljevaljske opštine, dok će drugi (autoput) snažno uticati na razvoj ukupne crnogorske privrede i njen integritet, ali i na perspektivu i razvoj brdsko-planinskih naselja Kolašinske, Mojkovačke, Andrijevačke, Plavske, Rožajske i Bjelopoljske opštine. Ove saobraćajne strateški će doprinijeti prevazilaženju socijalne i materijalne zaostalosti, mraka pa čak i bijede dijela brdsko-planinskih naselja sjeverne Crne Gore. Bez ovih „cesti” nema revitalizacije seoskih područja, nema razvoja sela, nema modernog sela, nema i ne može biti ozbiljne poljoprivredne proizvodnje a kamoli modernog i međunarodnog turizma, koji se zagovara kroz strateška državna dokumenta kao razvojna paradigma Crne Gore. Prijeko je potrebna izgradnja novih i obnova postojećih magistralnih puteva, kao i dogradnja i izgradnja lokalnih za umrežavanje brdsko-planinskih naselja (Durmitora, Sinjajevine, Krnova, Bjelasice, Komova, Orjena, Lovćena i Rumije), među sobom i sa opštinskim centrima.

Da bi se brdsko-planinska naselja planski „opremila” civilizacijskim tekovinama, nužno je osim izgradnje nove i dogradnje postojeće disfunkcionalne saobraćajne infrastrukture, planski djelovati i u drugim važnim pravcima: podizati mrežu trgovina, restorana, biblioteka, ne dozvoliti gašenje škola sa malim brojem đaka, što je sadašnji plan Ministarstva prosvjete i nauke (jer je osnovna škola sigurno jedna od najvažnijih društvenih institucija u selu), osavremeniti seoske ambulante i proširiti domove zdravlja, bankovne i poštanske usluge umnožiti i ojačati. Osim toga, važni preduslovi kvalitetnijeg života jesu i bolje snabdijevanje električnom energijom zabačenih brdsko-planinskih sela, posebno u zimskom periodu, dodatno jačanje telefonskih i internet veza koje su u ovim naseljima tek u povoju, te jačanje i širenje televizijskih i radio-signalna koji su u pojedinim selima izuzetno loši, osavremenjavanje komunalne djelatnosti koja se odnosi na očuvanje čistoće i uređenje naselja, te vodosnabdijevanje i rješavanje pitanja otpadnih voda. Sve skupa je od posebne važnosti u životu ljudi brdsko-planinskih naselja, i ne samo njih. Ovo su bitni motivi u razvoju ovih naselja kako bi se u njih dolazilo a ne samo iz njih „bježalo” i odlazilo.

Preobražaj stare i dotrajale u novu aglomeracijsku mrežu i širenje urbanih infrastrukturnih sistema u seoska brdsko-planinska područja, seoskom stanovniku nudile bi nadohvat ruke glavne urbane tekovine, iste one koje su ga ranije odvlačile u grad i industrijske centre [34]. One mu nude „novi” život, u kvalitativnom smislu život „modernog” čovjeka. U suprotnom, ako selo ostane staro, onakvo kakvo je danas, u njemu će još izvjesno vrijeme „dotrajavati” stari ljudi i sa njihovim prirodnim krajem nestaće i takva sela [30].

14. 6. 2. KADROVI I KVALITET

U skladu sa vremenom i shvatanjima ukupne ekonomske politike, umjesto seljaka - polupismenog fizičkog radnika, umornog i osiromašenog, budućoj poljoprivrednoj proizvodnji biće potreban seljak stručnjak, bogat i odmoran čovjek, koji će moći da prati, usvaja i primjenjuje rezultate naučnog i tehnološkog razvoja u poljoprivrednoj proizvodnji na vlastitom gazdinstvu. U tu svrhu biće mu potreban određeni kvantum ne samo usko stručnog nego i opšteg obrazovanja. Nosilac poljoprivredne proizvodnje, prema tome, imaće svoju cjelovitu društvenu emancipaciju i neće postojati razlog da, kao građanin, bude drugačije tretiran zato što se bavi profesijom koja se zove individualna poljoprivredna proizvodnja [24]. Jer u bilo kojoj privrednoj grani koja pretenduje da se razvija i bude tržišna, kadrovski potencijal predstavlja nemjerljiv značaj. Zato u budućem razvoju naših brdsko-planinskih naselja ovaj faktor biće okosnica uspješnog i profitabilnog nastupa na robnom tržištu. Kvalitet kadrova daje kvalitet usluga, standardi, menadžment na principima savremenog lateralnog marketinga osnov su za rast i unapređenje naše privrede.

Konkurentnost se, kako ističu ekonomisti, gradi sa mikronivoa prema makro, a ne obrnuto. Bićemo prepoznatljivi i konkurentni samo onda kada stvorimo masu kritičnih proizvoda našeg porijekla, što je brdsko-planinsko selo sposobno uraditi tek nakon njegove detaljnije reanimacije i obnove. Za tako nešto potrebni su „snažni” poljoprivredni kadrovi koji će prepoznati neophodna civilizacijska i tržišna pulsiranja. Jer „život i rad na selu u savremenim uslovima zahteva određeno stručno obrazovanje. Poljoprivrednu proizvodnju sada treba obavljati pomoću tehničkih sprava i savremene mehanizacije. Rad na njivi sada zahteva poznavanje određenih mašina i tehnološki proces. Poljoprivredne mašine su u savremenom zemljoradničkom procesu korisne na njivi, oko nje, pa čak i iznad nje, kad je u pitanju poljoprivredna avijacija” [8]. Drugi izbor ne postoji jer konkurentnost nema deklarativni karakter, ona se ne proglašava nego stiče mukotrpnim radom, kvalitetom roba i usluga. Zato možda na nivou Crne Gore treba osnovati posebnu ustanovu za razvoj ruralnih prostora, gdje bi bio koncentrisan kadrovsko-razvojni potencijal globalnog karaktera, koji bi usmjeravao, koordinirao, ali i podsticao rad područnih, lokalnih, ruralnih centara [33]. Jer problem svih problema u brdsko-planinskim naseljima je, pa i u cijeloj Crnoj Gori, to što se i dalje u izvjesnoj mjeri kako u privredi tako i van nje, nerijetko i vrlo uspješno, može živjeti bez kvaliteta. Naime, mi pravu konkurenciju nemamo, a da je imamo kao raspoloživi ekonomski regulator nužno bismo „primorali” sve aktere da se bave kvalitetom kao snažnom i nezamjenljivom razvojnom kate-

gorijom. Konkurencija je glavni motiv svake racionalne radnje, ona iscrpljuje svačije mogućnosti a krajnji cilj joj je kvalitet. Međutim, mi u izvjesnoj mjeri i dalje živimo bez konkurencije jer imamo raznovrsne monopoliste i klanove koji i danas, u određenoj mjeri, vladaju uvozno-izvoznom politikom „svega i svačega”. Ovaj ključni crnogorski problem počinje lagano da nestaje i zamire jer ulaze strani investitori a njihova materijalna dobra nijesu pod kontrolom domaćih monopolista. Tako će nam, željeli mi to ili ne, njihov ulazak na naše tržište pomoći da riješimo neke od vlastitih problema. S obzirom na to da smo ekološka zemlja, ekološki znak (C) postepeno ulazi i na naše tržište, a sve to i te kako smanjuje prostor za manipulacije i nekvalitet, pa se sužava teren i onima koji ne vode računa o bezbjednosti ljudi na poslu, koji zanemaruju kvalitet u proizvodnji hrane, koji ne vode računa o prirodi i životnoj sredini, devastirajući je na razne načine i u različitoj mjeri. U knjizi *Raspad vrijednosti*, Ratko R. Božović piše o poremećaju ruralno-prirodnog ambijenta i konstatuje sljedeće: „Luksuz je na djelu u raznim dimenzijama ljudske egzistencije, često bez ukusa i ljudske mjere. Naime, luksuz se praktikuje kao prikazivanje i pokazivanje i to tako ide da se javlja ispred realnih mogućnosti onih koji ga praktikuju. Priroda, prirodni uslovi života, kako oni trenutno postojeći tako i oni na duži rok, sasvim su u drugom planu” [5].

Artikulacija kvaliteta je izuzetno dug i složen proces. Uvođenje savremenih standarda u Crnoj Gori je u toku. To je proces bez kraja, ali proces koji treba ubrzati, što je jedan od osnovnih uslova priključenja Crne Gore modernoj Evropi i zemljama razvijenog svijeta. Oni traže jačanje institucija, standardizaciju, metrologiju, akreditaciju, stvaranje uslova za značajno uključivanje ljudi u te procese. Pojedinci u svemu ovome su „marginalni” i nedovoljni, potrebno je stvoriti snažnu i kritičnu „kadrovsku masu”. A kadrovsko jačanje i modernizacija poljoprivrede upravo su nagovještaji kraja porodičnog seljačkog gazdinstva kakav smo do sada poznavali [16]. Jer budućnost sela leži u kvalitetu, poljoprivrednom obrazovanju i profesionalnoj proizvodnji, tako da se kadrovski deficit nužno i bez odlaganja mora rješavati u jednom razumnom srednjoročnom periodu, jer je to jedan od temeljnih prioriteta ne samo sela već i grada, ukupne crnogorske zajednice. Nedostatak socijalne, ekonomske i vrijednosne strukture na crnogorskom selu može se nadoknaditi samo evolutivnim putem, postepenim razvojnim putem, što će pratiti blagovremeno formiranje društvenih snaga sposobnih da prate taj put, potvrđuju i dalje unapređuju vlastitim znanjem i iskustvom [12].

Informatičku pismenost i kulturu i u selu treba uzdizati na nivo mogućeg, prevazilazeći, između ostalog, na taj način, anahronost „ustajalog” ruralnog sistema. Zbog pogrešnog shvatanja, nažalost, kod nas se, posebno u selu, na elektronsku tehniku (prvenstveno na računar) gleda kao na sredstvo koje služi gradu i administraciji, a na internet kao na izvor zabave. To su pojednostavljena shvatanja informaciono-komunikacionih tehnologija. Zato je nužno i na selu formirati snažnu svijest o važnosti ovih tehnologija, o mogućnostima njihovog korišćenja u poslovne svrhe, jer su kompjuter i internet neuporedivo više od onoga što današnji stanovnici sela o njemu misle. Jer živimo u XXI vijeku, u kojem je tehnika dosegla onaj nivo koji možda mnogi i nijesu očekivali. Informaciono-komunikaciona tehnologija promijeni-

la je odnos među ljudima. Svi segmenti našeg života sve više su vezani za korišćenje te tehnologije i oni sve više determinišu naš život i u sociološkom i u ekonomskom smislu.

Ako smo se opredijelili za razvoj savremenog turizma i poljoprivredu profesionalnih proizvođača, bez ovih tehnologija to bi bilo nemoguće. Internet je već odavno u ruralnom prostoru razvijenog svijeta jedan od osnovnih „sophisticiranih alata” civilizovanog poslovanja, jer omogućava povećanje efikasnosti u radu, optimizaciju svakog procesa i akcije, ali i marketing i promociju. Tu su i mogućnosti da se klijentima ili poslovnim partnerima, posebno kada je u pitanju seoski turizam, promoviraju i ponudi neophodno. Direktna komunikacija preko internet mreže ima jako interaktivno dejstvo, čineći ga na taj način najmoćnijim „oružjem” koji savremena tehnologija pruža u modernom poslovanju. „Konačno, u kulturnom i civilizacijskom pogledu došlo je do izmjena u načinu života, pa su u selima sve očitiji snažni urbani utjecaji koji potiskuju tradicionalne obrasce življenja” [35]. Racionalnost i logika savremenog poslovanja uslovljavaju nužno prihvatanje informatičke kulture. Zahvaljujući internetu i razmjeni informacija, dolazi do rasta produktivnosti i do stvaranja novih vrijednosti. Posebno mladi ljudi preko interneta mogu dobiti neophodna znanja i razmijeniti iskustva sa svojim partnerima iz cijelog svijeta. Ne kaže se uzalud da je internet najvažnija inovacija posljednje decenije 20. vijeka.

14. 6. 3. DEMOGRAFSKA REVITALIZACIJA

Koncept razvitka brdsko-planinskih seoskih područja morao bi se temeljiti, pored infrastrukturnog snaženja, između ostalog, i na dobro osmišljenoj populacionoj politici. Ona bi imala za cilj da „krene” u saniranje depresivnih posljedica demografskog karaktera. Pod pojmom demografske revitalizacije, u najužem smislu, treba podrazumijevati uvećanje broja stanovnika.

Populaciona strategija u seoskim brdsko-planinskim regijama, u budućnosti, morala bi se temeljiti na adekvatnoj ekonomskoj, socijalnoj, agrarnoj i kulturnoj politici, bitno različitoj od dosadašnje, koja je mlade ljude istiskivala iz sela i poljoprivrede [32]. Uz osmišljenu društvenu akciju, profilisanu sa različitih nivoa (države, lokalne uprave, nauke i naučne istine), višestruko, od različitih društvenih struktura, učinili bismo da ruralno društvo napokon krene u rehabilitaciju vlastitih demografskih potencijala. U tom ambijentu, selo na kojem temeljno počiva poljoprivredna proizvodnja, ne samo na osnovu strateških opredjeljenja društva već i samog vlastitog određenja, bilo bi paradigma razvoja, stub progresa i oslonac društvenog napretka. Jer „poljoprivreda i selo su vrlo stare i kompleksne pojave. Može se reći za sve da se javilo kasnije, ali poljoprivreda i selo se javljaju sa samim nastankom čovjeka. I za razliku od drugih pojava koje su se javile pa iščezle, poljoprivreda i selo traju uz sve promene koje se u njima dešavaju, nema nagoveštaja da će poljoprivreda i selo nestati. Teško je naslutiti šta bi ih moglo zameniti” [41].

Budući razvoj brdsko-planinskog ruralnog područja uslovljen je i „kretanjem” broja stanovnika i njihovim strukturnim karakteristikama, odnosno njihovom radno-proizvodnom sposobnošću. Prosječna starosna struktura stanovnika ovih na-

selja je oko 40 godina, biološka i polna (ne)ravnoteža ne odgovaraju stabilnim demografskim standardima. Zato bez odlaganja treba preduzeti radikalne mjere koje bi bile početni segment u dugom lancu otklanjanja postojeće demografske nestabilnosti. To je jedini realni uslov zaustavljanja depopulacijskih tendencija crnogorskog brdsko-planinskog kontinuuma. Nužnost ove demografske obnove leži i u tome, kako piše M. Mitrović, što „seljačko stanovništvo predstavlja dragocenu ljudsku supstancu koja gradi strukturu kako seoskog tako i ukupnog društva vršeći svoju osnovnu funkciju... Kvantitet i kvalitet ove ljudske supstance bitno utiče na strukturu i funkcije seljačkog društva, ali i sami trpe uticaje – iz ruralne strukture i od globalnog društva” [31].

Repopulacija brdsko-planinskih sela je nužna, kroz takozvanu redistributivnu politiku koja rasterećuje gradove i industrijske aglomeracije od nagomilavanja stanovništva [33], čime se „pojačavaju” sela i oživljava seosko društvo. Da bi repopulacija na brdsko-planinskom aglomeratu bila adekvatna, nužno je prekinuti sa svim onim faktorima koji su bili podloga regresivnim tendencijama (od skromnih ulaganja i loše infrastrukture do depopulacije i migracija), a koji su sublimirani u jednom ekonomskom siromaštvu crnogorskog brdsko-planinskog regiona.

Pod demografskom revitalizacijom ne treba podrazumijevati vraćanje stanovništva na brojku iz 50-ih ili 60-ih godina prošlog vijeka, kada je ovo područje demografski bilo izuzetno snažno, kada je u njemu živjelo više desetina hiljada stanovnika. Preslikavanje stanja iz prošlosti nemoguće je, čak ne bi bilo ni poželjno, ali je sasvim moguće mudrom politikom regionalnog razvoja stanje stabilizovati. U politiku skladnog regionalnog razvoja možemo svrstati sveobuhvatne strukturne mijene utemeljene na ekonomsko-materijalnim zahvatima, od infrastrukturnih sistema o kojima sam već govorio do nužne potrebe izgradnje nove razvojne klime koncentrisane, prevashodno, u poljoprivredi i turizmu, zasnovane na originalnim eko i etno-izvorima naših brdsko-planinskih sela.

Regionalne demografske nejednakosti, posebno one koje se odnose na brdsko-planinska područja, u budućnosti će biti još izraženije ako se odnos aktera koji se bave ovim fenomenom ne promijeni i bude inferioran u mjeri u kojoj je do sada bio. Prevazilaženje aktuelnih depresivnih demografskih tendencija zahtijeva, sa globalnog, regionalnog i lokalnog nivoa, adekvatno i dodatno definisanje strategije regionalnog socioekonomskog i demografskog ujednačavanja. To podrazumijeva, pored postojećih makroplanova koji su u izvjesnoj mjeri definisani, formulisanje jasnih i preciznih mikrorazvojnih planova, koji motivišu dinamiziranje temeljnih potencijala lokalnih zajednica svih regiona u Crnoj Gori. Definisanje uporedne regionalne razvojne mikroklimе, utemeljene na ulaganjima kako unutrašnjeg tako i spoljašnjeg kapitala, kroz formu infrastrukturnih projekata, prevashodno kad je u pitanju brdsko-planinsko područje poljoprivredno-turističkog karaktera, doprinijelo bi u početku ublažavanju, a kasnije eliminisanju demografskih nejednakosti. Na taj način bi se infiltrirao svestraniji i skladniji regionalni razvoj i reafirmisala demografska komponenta deruralizovanog brdsko-planinskog prostora Crne Gore.

U vremenu kada se mreža brdsko-planinskih naselja redukuje, kada se dio sela ugasio a dio je pred gašenjem, glavni cilj bi bio da se stabilizaciono interveniše ta-

mo gdje je to opravdano i moguće. Nije i ne treba da bude cilj naše „akcije” megalomanska tendencija utopijskog karaktera, težnja za brojem stanovnika iz prošlosti – suštinski cilj je ne dozvoliti potpuno nestajanje onih naselja koja imaju perspektivu i mogućnost oporavka. Nužno je podržati sa globalnog, lokalnog i naučnog nivoa sva brdsko-planinska naselja za koje postoji realan osnov njihove revitalizacije, a tu su prije svega subopštinski centri ovih regiona, čime bi se stvorili uslovi policentričnog razvoja seoskih područja. Njihov evolutivni razvoj imao bi disperzno dejstvo na manja naselja iz njihovog bližeg okruženja. Oživljavanje demografski-depresivnih brdsko-planinskih naselja nije moguće naprečac i odmah. Ovdje je riječ o složenom demografskom procesu koji katkad obilježavaju i generacijska pulsiranja [33]. Ovaj komplikovani proces podrazumijeva prvenstvenu obnovu sela kao prirodnog izvorišta svega zdravog, od prirode i hrane do čovjeka i porodice. Socijalni, ekonomski i demografski programi moraju biti planski, prirodni i racionalni. Akcija ozdravljenja treba da bude temeljno osmišljena jer činjenica je da i mali broj stanovnika u određenim sredinama može biti razvojno optimalan, ali toj populaciji nužno se obezbjeđuju kvalitetniji i materijalno stabilniji uslovi življenja, što uvijek rezultira demografskom stabilnošću datog aglomerata [33].

Preokret migracija (iz gradova u sela) koji bilježe neke razvijene zemlje (Slovenija) i koji je u nekim regijama tih zemalja poprimio obilježje „bijega iz grada” (Ljubljana), nastao je u uslovima opšteprivredne razvijenosti, u kojima je bilo moguće, vrlo brzo, u seoskim aglomeracijama, organizovati kvalitetnije življenje. No, i u takvim okolnostima slabije razvijena seoska područja, kao što su naša brdsko-planinska, ostala su izvan takvih procesa. Navedeni primjer je pokazatelj šta mi možemo očekivati, u doglednoj budućnosti, ako poljoprivredu i turizam budemo valorizovali na savremen i osmišljen način. Povratak urbanog čovjeka najprije će privući razvijena sela, sa razvijenom komunalnom i socijalnom infrastrukturom, dok ih na doseljavanje u nerazvijene krajeve i naselja treba višestruko podsticati, raznovrsnim participacijama kojih je kod nas bar do sada, nažalost, i premalo. U ovakvim okolnostima se već otvara problem lične motivacije za migriranje u nerazvijene prostore naših brdsko-planinskih sela.

Strategija ruralnog razvoja, u narednom razdoblju, ako se bude realizovala „najavljenom” dinamikom, neminovno mora rezultirati odgovarajućim demografskim efektima. Na drugoj strani, za demografsku stabilnost postoje i određeni preduslovi, odnosno podsticaj, jer današnji gradovi, iz dana u dan, pokazuju sve više odbojnosti. Lagano se ocrtavaju i obrisi urbanog egzodusa prema seoskim područjima [34].

Realizacijom najavljenih globalnih, državnih projekata „dinamičnog” razvoja poljoprivredno-turističke djelatnosti (kako najavljuju Strategije razvoja poljoprivrede i turizma), značajno će se smanjiti kretanje stanovništva iz naših brdsko-planinskih naselja u gradove a istovremeno i ubrzati njihov društveno-ekonomski razvoj. Sama činjenica da su društveno-ekonomski i demografski razvitak čvrsto uzročno-posljedično uvezani, upućuju na centralni pravac djelovanja: privredno-ekonomski razvitak kao jedini realni način prevazilaženja kritičnog demografskog stanja. I na kraju „nije teško zaključiti da je za održivi i uravnoteženi razvoj Crne Gore bitna pretpostavka ozdravljenje njene demografske situacije. To znači da se demografski

razvoj, kvalitativno razrađen i programiran, mora naći u strateškim dokumentima razvoja Crne Gore, što sada nije slučaj” [13].

14. 6. 4. POLJOPRIVREDA I TURIZAM – OSNOVA RAZVOJA BRDSKO-PLANINSKIH NASELJA

Prethodnu „modernizaciju” (industrijalizaciju) crnogorsko brdsko-planinsko selo nije „iskoristilo” na način kako je trebalo, kako su to uradile neke zemlje iz okruženja, zato danas i u ovom vremenu ne treba ponavljati greške iz prošlosti i ulaziti u slične probleme. Brdsko-planinska sela treba da se orijentišu na dvije privredne grane: poljoprivredu i turizam. I za jednu i za drugu privrednu oblast postoji sasvim dovoljno potencijala, koji u potpunosti opravdavaju predloženu strategiju ruralnog razvoja. Razvojna snaga ovog ruralnog prostora istinski „leži” u poljoprivredi i turizmu. Međutim, „vrijeme je da već jednom uvidimo da programi poljoprivrede, turizma i drugi koji se upućuju prema selu idu skoro u prazan prostor u kojem nema sela kao cjelovite društvene zajednice, spremne i sposobne da ih prihvati i realizuje” [12]. Za ozbiljan i cjelovit razvoj ovih privrednih grana, za progres, nužni su višestruki preduslovi: infrastrukturni, demografski, socijalni, ekonomski i dr., koje crnogorska brdsko-planinska aglomeracija nema, bar za sada, u mjeri u kojoj bi trebalo.

Crna Gora kao ekološka država ima veliku šansu da rehabilituje svoja seoska naselja, tražeći interes upravo u poljoprivrednoj proizvodnji, proizvodnji organske hrane. Iako je Crna Gora teritorijalno mala sa ograničenim kapacitetima, značajniji izlazak na spoljašnje tržište jedino može napraviti kvalitetom, „čistim” proizvodima, odnosno organskom hranom. Mi imamo ono što je danas apriori i osnovno, što mnogi nemaju i nikad više neće ni imati, sačuvanu prirodu i njene resurse, posebno na sjeveru Crne Gore. Zdrava ekologija održala je i proizvodnju zdrave hrane, uprkos svakodnevnom prodoru sintetičko-hemijskih dodataka i stimulansa za kvantitet proizvodnje (tov stoke, pesticidi, različiti hemijski sastojci, itd.). Kada je u pitanju komercijalizacija proizvoda: „Skoro svi poljoprivredni proizvođači koji prvenstveno žive od poljoprivredne proizvodnje orijentisani su u potpunosti na kvantitet kao komercijalno unosnu robnu kategoriju” [5]. Kao posljedica komercijalizacije i kvantiteta na drugoj strani, danas u ovom razdoblju postaje sporan kvalitet roba i usluga. Zato „zdrava” poljoprivredna proizvodnja u našim brdsko-planinskim selima, za koju postoje svi preduslovi, treba da bude imperativ onih koji o tome odlučuju i onih čije je to zanimanje, globalne zajednice ali i lokalnih aktera proizvodnje, sa naznačenom strateškom ulogom u razvojnim planovima ekonomske politike Crne Gore.

Sada, u ovom razdoblju tranzicije, ulogu dobija država Crna Gora, njene institucije i organi. Jer država koja se orijentiše na proizvodnju „organskih proizvoda”, i koja se želi približiti Evropskoj uniji i svjetskim proizvodnim tokovima, prvenstveno mora voditi računa o kvalitetu vlastitih proizvoda. Pristup neke države Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (STO ili BTO) uslovljen je donošenjem Zakona o organskoj proizvodnji. A proizvođači hrane iz Crne Gore od 1. januara 2006. godine ne mogu izvesti nijedan proizvod ukoliko nemaju certifikat HASAP standarda koji izdaju ovlašćene agencije Evropske unije u Crnoj Gori. Ovaj sistem bezbjednosti hrane, ko-

ji ima vrlo ograničen broj preduzeća u Crnoj Gori, nužan je faktor za razvitak našeg planinskog naselja. Ako je Evropa naš jedini izbor, a jeste, onda moramo poštovati i pravila tog svijeta koji će nas valorizovati, na ovaj ili onaj način, zbog usvajanja nazačenih zakona i njihove implementacije u realnom životu našeg društva.

Revitalizacijom brdsko-planinskih naselja u Crnoj Gori, značajno bi se smanjio sadašnji deficit sa inostranstvom u razmjeni poljoprivrednih proizvoda. Tako bi se lagano približavali trenutku kada bi najveći dio hrane obezbjeđivali sa vlastitih poljoprivrednih polja. Ovo podrazumijeva da će značajno porasti agroindustrijska proizvodnja na bazi sopstvenih sirovina. Ovakva dislokacija proizvodnje prema brdskovisinskim regijama podrazumijeva i dislokaciju ostalih faktora, a prije svih radne snage, što bi bilo u funkciji „demografske obnove” ovih naselja. U tom lancu, na kraju, sve bi se vrlo značajno odrazilo na smanjenje razlika u regionalnom razvoju Crne Gore. Ali ovo bi podrazumijevalo da poljoprivredna proizvodnja bude profesionalna proizvodnja, usmjerena kada je brdsko-planinski prostor u pitanju na proizvodnju mesa i mesnih prerađevina i mlijeka i mliječnih prerađevina. U ovom razdoblju „nosilac moderne poljoprivrede ne može da bude seljak u tradicionalnom smislu, star, neobrazovan, konzervativan, zatvoren prema drugima, suprotstavljen i samom sebi” [30]. Poljoprivredna proizvodnja ovog vremena zahtijeva, od onih koji u njoj učestvuju, profesionalno obrazovanje, a ono mora biti utemeljeno na naučnim saznanjima koja se stiču izvan seljačke porodice i seoske sredine. „Ono će omogućiti da radnici koji će obavljati poslove u poljoprivredi ne budu ‘rezidualna populacija’ preostala nakon što se iz poljoprivrednog stanovništva ‘podmire’ neke druge djelatnosti. Zanimanje u poljoprivrednom sektoru će se ‘birati’, u njemu se neće ‘ostajati’” [34].

U narednom razdoblju, ako želimo izgrađivati moderno brdsko-planinsko selo, ono mora biti po „mjeri” onih koji žele u njemu da žive – „novih”, obrazovanih i civilizovanih ljudi. Jer do sada su selo, uglavnom, analizirali i sudbinu mu krojili univerzalni stručnjaci, naučnici, političari i „široki svijet”, oni kojima je selo uvijek bilo objekt interesa, a da su o selu najmanje odlučivali sami seljani koji sa selom tvore jedinstveni subjekt [39]. U fazi rekompozicije i istinske obnove sela, njegovi stanovnici već jednom treba da imaju pravo, kao i građani drugih profesija, na iskazivanje i ostvarivanje vlastitog poimanja poželjnog načina življenja. „To, dakle, mora biti civilizovano selo ili ga neće biti” [30]. Ako selo, još malo, ostane ovakvo kakvo je danas – iscrpljeno, senilno, staro i „dotrajalo”, brzo će se naći na kraju vlastitog nestajanja. Zato kvalitet života u crnogorskom brdsko-planinskom selu mora biti civilizovan, isto onoliko ili približno kao stanovnika u gradu. Uostalom, današnji gradovi pokazuju sve više negativnosti. Njihova atraktivnost postepeno slabi. Istovremeno postaju sve značajniji neki elementi života u selu – mir, okruženost prirodom, fizičke aktivnosti, neposrednost u kontaktima i sl. [34], pa će vjerovatno poljoprivreda i posao na vlastitom gazdinstvu postati nešto što pruža i donosi ne samo materijalne koristi već i neka druga zadovoljstva, u vremenu opšte globalizacije i ubrzane modernizacije ljudskoga društva.

Pored poljoprivrede pomenuli smo i „turističku proizvodnju” koja, takođe, predstavlja dugoročno razvojno opredjeljenje crnogorskih brdsko-planinskih naselja. Jer turizam „u drugim djelatnostima učestvuje indirektno, kao na primjer u poljopri-

vredi, kroz snabdijevanje ugostiteljskih kapaciteta i trgovine, prehrambene industrije, industrije raznih predmeta neophodnih za normalno funkcionisanje turističkih kretanja” [21]. Međuuslovljenost i „indirektnost” ovdje su posebno važne, jer će turizam i poljoprivreda, u brdsko-planinskim naseljima, naći idealan ekonomski spoj, što je ujedno i postulat socijalno-ekonomskog karaktera. Turizam inače danas zauzima takve razmjere u svijetu da se kao fenomen modernog društva proučava ne samo sa ekonomskog već i sa sociološkog, kulturološkog, etnološkog i ekološkog staništa. Međutim, u središtu interesa ovdje su ipak ekonomski uticaji turizma na određeni prostor, odnosno na planinska naselja. Turizam u cjelini, posebno međunarodni, ostavlja upečatljive tragove u svim sredinama u kojima se odvija i na svim prostorima kojima se turisti kreću, bilo da je riječ o Bjelasici, Komovima, Prokletijama ili Durmitoru. Hiljade ljudi u određeno godišnje doba (posebno zimi i ljeti) posjećuju ova područja i tada postaju osobe koje znatno mijenjaju svoj svakodnevni izgled, ponašanje, posebno način i opseg svoje uobičajene potrošnje, u čemu i leži ekonomsko-razvojna komponenta našeg planinskog sela [19]. Međutim, savremeni turizam kao forma ljudskih komunikacija na sve višem civilizacijskom nivou nalaže redovno i permanentno obrazovanje turističkih kadrova, sa širokim humanističkim, kulturnim i interkulturnim nivoom. Crnogorsko brdsko-planinsko naselje ovu obavezu nije „odradilo” i kadrovski deficit ovdje je veliki problem. Nužno su potrebna znanja i spoznaje za promovisanje i očuvanje identiteta, lokalnih i nacionalnih kulturnih vrijednosti, zbog sprečavanja elemenata turističke patologije. Stari model turizma, kad se vjerovalo da je kvalitet jednak ljepoti sobe i pogleda iz nje, više nije aktuelan. Turistička ponuda u crnogorskim brdsko-planinskim naseljima mora se promovisati znanjem, kvalitetom i kadrovima, kulturno-civilizacijskom sviješću neposrednih aktera u turističkom prometu. Turizam je zapravo dijalog identiteta [19], koji treba u kontinuitetu unapređivati i gajiti.

Jedno je danas sasvim sigurno – razvoj sela nije moguć na dosadašnjoj „politici i praksi”. Progres brdsko-planinskih ruralnih prostora više ne mogu pokrenuti aleotorni i nedorečeni projekti, posebno ne samo oni iz poljoprivrede, bez obzira na to što je poljoprivreda skoro i dalje osnovna djelatnost u ruralnom brdsko-planinskom prostoru Crne Gore. Ovdje se poljoprivredna proizvodnja iz vlastitih ekonomskih interesa nužno mora orijentisati na turizam. To je i najbrži, najekonomičniji i najisplativiji put za ovu vrstu djelatnosti. Sadašnje stanje ne odgovara ekonomskim pravilima, u planinskim selima vlada defetizam, a poljoprivreda još nije promovisala uslove koji prate potrebe komercijalnog turizma koji se ovdje promoviše. Osmišljenim pristupima i koordiniranim akcijama, lokalnih aktera i centra, u brdsko-planinskim selima, obje djelatnosti mogu ostvariti željeni socijalno-ekonomski efekat. Uključivanjem individualnih poljoprivrednika i njihovih proizvoda u strukturu turističke ponude, jasno će se podstaći razvoj brdsko-planinskog seoskog turizma. Svakako, temeljni i uspješan razvoj svakog prostora, pa i ovog, leži prvenstveno u samom ljudskom potencijalu, samom lokalnom stanovništvu i njegovom djelovanju [38]. Drugo, bitno pitanje koje treba takođe tretirati jeste otkup poljoprivrednih viškova od individualnih poljoprivrednih proizvođača. Stanje i moralnost tržišta je nešto što treba potpuno i do kraja definisati u razvojnim planovima ovog područja.

U sklopu mikroekonomskog razvoja brdsko-planinske regije seoski turizam treba da ima posebnu ulogu. Preduslov za infiltriranje ove vrste turizma su očuvanost tradicionalnog ambijenta, kao i svijest seoskog stanovništva o potrebi zaštite prirodnog i kulturnog identiteta. S obzirom na to da je turizam dopunska djelatnost u dijelu naših brdsko-planinskih sela, od njega mogu prosperirati samo ona sela i naselja koja ispunjavaju mnoge uslove, uključujući i prostorno-estetske.

Uz ozbiljne poljoprivredno-turističke projekte koje treba primarno tretirati, neophodno je obezbijediti i razvoj ostalih, ekonomskih, socijalnih, uslužnih i drugih društvenih djelatnosti. Upravo i Strategija ruralnog razvoja oslanja se i polazi od integralnog razvoja koji podrazumijeva sveobuhvatan socioekonomski i kulturni napredak. Sveukupnost progresa pod kojim se podrazumijeva integralno-teritorijalna zaokružena seoska privreda, koja čini skup međusobno povezanih djelatnosti, model je civilizovane i savremene ruralne ekonomije. A kada je u pitanju ovaj model razvoja, nužno se pored poljoprivredno-turističke ekonomije uključuje i prerađivačka industrija, utemeljena na sirovinama poljoprivrednog porijekla i raspoloživoj radnoj snazi, zatim vodoprivreda, drvna masa i šumarstvo i druge uslužne djelatnosti. Naznačenim sveobuhvatnim razvojem postepeno će doći do decentralizacije „kakve-takve” industrije koja je raspoređena u planinskim naseljima, tako što će se početi otvarati manji pogoni, zatim razne firme, servisi, a sve skupa će omogućiti otvaranje više radnih mjesta, a ono ekonomsku i demografsku stabilnost brdsko-planinskog područja. Integralnim ruralnim razvojem lagano će otpočeti sveobuhvatni ekonomski, socijalni i kulturni napredak ovog prostora i njegovih stanovnika, uključujući i unapređenje životne sredine.

Modernizaciju današnjeg tipa (tranziciju), kada su u pitanju seoski kolektiviteti, odnosno konkretno brdsko-planinska sela, treba posmatrati prvenstveno u razvoju poljoprivrede i turizma. Međutim, u ovom razdoblju „kada je u pitanju sami identitet seljak je u ambivalentnoj situaciji: da li da održi identitet tradicionalnog seljaka, ili ostvari samoidentitet u novom vidu primjeren novonastaloj istorijskoj situaciji” [12]. Uporedo sa razvojem brdsko-planinskog sela, nužan odnos bi bio očuvati identitet i tradiciju ovog područja, iako će razdoblje koje slijedi obilježiti međuuticaji „globalizacije i identiteta”, što će rezultirati stvaranjem apsolutno novog a „stari” će biti pretvoren u folklor i tradicionalnu baštinu, ali kao takav apsolutno uključen sa svojim vrijednostima u moderno. Sada se ovdje nameće i druga dilema – kako u spoju tradicije i modernosti prilikom revitalizacije ovih aglomerata, ne iznevjeriti živu tradiciju naših brdsko-planinskih sela a da ne dođe do retradicionalizacije prostora koja po „logici stvari” isključuje modernizaciju. Tako što brdsko-planinska naselja sa svojim osobenostima treba da budu prepoznatljiva po civilizovanom i specifičnom spoju autentičnog i modernog, tradicije i kreativnosti, sa akcentom na razvoju sela, izgradnjom reprezentativnih mini hotela, istorijsko-civilizacijske esencije, kuća i koliba kako bi se unaprijedila turistička ponuda ovog tipa.

Ključnu ulogu u procesu rehabilitacije brdsko-planinskih sela, pored „seoskih aktera”, treba da imaju nauka i društvo, ozbiljni naučni projekti koji su plod stručnih i naučnih ustanova sastavljenih od raznih multidisciplinarnih profila – demografa, sociologa, turizmologa, agronoma, geografa, etnologa itd., preko lokalne ad-

ministracije jako poduprte od strane globalne zajednice i njenih institucija. Epicentar je u znanju, kadrovima i specijalizovanim stručnjacima, sa jedne, i ekonomskom faktoru, sa druge strane. Svaki drugi pristup u rehabilitaciji sadašnjeg i stvaranju savremenog brdsko-planinskog sela u Crnoj Gori bio bi imaginacija koja bi prije početka bila osuđena na propast, koja ne bi vodila Crnu Goru planiranim stremljenjima, Evropi i evropskom centru, već obrnuto njenom najružnijem dijelu, periferiji. Zato mi više nemamo pravo na grešku, zbog budućnosti i pokoljenja, zbog grešaka iz prošlosti, zabluda i uzalud potrošenog vremena, godina i decenija, tako da svaki današnji korak mora biti ekonomski opravdan, snažan, naučno i stručno podastrt. Ti koraci integracijskog razvoja brdsko-planinskog prostora moraju imati svoj vlastiti ritam, oni ne treba i ne smiju da budu previše brzi, ali zato moraju biti precizni i posebno tačni. Jer u dosadašnjem razdoblju i previše je bilo lutanja, stradanja, stranputice i višegodišnjeg „napredovanja u nazadovanju”.

Po riječima Petra Vlahovića, „poslednji je čas da se iz više razloga pristupi revitalizaciji sela u Crnoj Gori i to iz demografskih, populacionih, društvenih, ali i državnih potreba” [7]. I mnogi drugi koji se bave ovim fenomenom slično pišu i govore. Naime, ruralni razvoj dovešće do toga da selo ponovo postane značajan geografski, demografski, prirodni, tradicionalni, proizvodni, ekonomski i ekološki resurs, a to je, između ostalog, i jedan od ciljeva ovoga rada. U suprotnom, selo će ostati pusto i vremenom nestati – gubitak bi bio bolan, a šteta nenadoknadiva.

14. 7. UMJESTO ZAKLJUČKA

Dok u razvijenom svijetu, pa čak i najbližem okruženju, seoska zajednica mijenja svoju socioekonomsku strukturu, način rada i života, ravnomjerno kao i ostali djelovi društva, kod nas je selo u raspodjeli društvene moći decenijama nazadovalo, pa je jasno da validnog društvenog napretka nema sve dok se bude održavala nejednakost između sela i grada, između pojedinih lokaliteta, područja i regija, što je kod nas slučaj čak i danas.

Negativni fenomeni prate naše selo u kontinuitetu, gotovo u svim sferama: demografskoj, socijalnoj, ekonomskoj itd., kao plod višedecenijskog društvenog nemara. Zato crnogorsko selo nije više ni izbliza zajednica nalik onoj kakva stvarno treba da bude, kakvu želimo, pa se danas teško može govoriti o nekakvoj „modernizaciji” i napretku sela i seoskog društva. Jer nedorečene i parcijalne socioekonomske mjere koje su u dužem vremenskom intervalu upućivane prema selu bile su neadekvatne „snage” i ograničenih mogućnosti, bez „širine zahvata” za bilo kakav značajniji razvojni iskorak, pa se ne mogu ni uzeti kao potpuno „ozbiljan” pa čak ni „iskren” odnos prema ovoj sredini. Zbog pobrojanih i još niza drugih činilaca, crnogorsko selo se i danas, posebno sa sociološkog aspekta, nalazi u nezavidnom i složenom položaju.

Dio crnogorskih sela, posebno brdsko-planinskih, već odavno nije osnova življenja stanovništva, adekvatna socioprostorna cjelina, kompetentna da svojim akterima servisira elementarne socijalne, ekonomske, kulturne i druge potrebe. Jer dugi niz godina u društvu su se odvijali neujednačeni razvojni procesi, koji su seljaka

odvajali od rada i radnih aktivnosti, od prirode i njenih dobara. Adekvatne društvene pomoći ovdje zaista predugo nije bilo, što je izazvalo kod seljačkog društva socijalnu nesigurnost, apatiju, dezorijentisanost i konstantno pražnjenje ovih aglomerata. Nakon toga, teško breme razvoja nije mogla nositi demografski „falična” sredina. A crnogorsko selo ovakvo kakvo je danas, ako se nešto temeljnije ne promijeni u bliskoj budućnosti, neće biti potrebno nikome, zato mu je neophodna „pomoć”, istinska i prava. A kako i na koji način izgubljeno vratiti selu i njegovoj zajednici, svaka-ko je krupno pitanje za one koji odlučuju – centar, regionalne i lokalne zajednice i njihove elite, ali i nauku i naučne ustanove. Stvarnost je postala zabrinjavajuća a futurološka vizija ruralnih prostora apsolutno neizvjesna. Međutim, istorijski dug selu se mora vratiti i to što prije, osmišljenim institucionalnim konceptom razvoja, gdje se neće davati prednost jednom lokalitetu (sredini) na račun drugog, jer je to u interesu svih, i sela i grada, ukupne crnogorske zajednice

Zahvaljujući prvenstveno vlastitim „snagama”, tradiciji i upornosti, naša sela još rezistiraju, tako da se danas i dalje može govoriti o seljačkom posjedu kao fenomenu velike i duge trajnosti [18]. Zbog toga ova naselja treba podržati infrastrukturno, demografski i kadrovski, kao i dobro osmišljenom socioekonomskom politikom integralnog karaktera, „naslonjenom” na poljoprivredu i turizam, kako bi selo postalo motor razvoja globalne crnogorske zajednice. Dakle, selo treba da postane jedna od glavnih snaga naše budućnosti, cjelovita životna i radna zajednica vrijedna poštovanja.

LITERATURA

- [1] Bakić, Radovan: *Demografsko populaciona kretanja u selima Crne Gore od 1948. do 1991. godine – uzroci i posljedice*, u: *Selo u Crnoj Gori*, knjiga 66, CANU i Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 329–345.
- [2] Bakić, Radovan: *Promjene u prostornom razmještaju stanovništva Crne Gore u drugoj polovini 20. vijeka – uzroci i posljedice* – Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori, knjiga 29, CANU, Podgorica, 2006, str. 121–137.
- [3] Blagojević, Obren: *Problem seljaštva*, Izabrana djela, knjiga 9, „Stručna knjiga”, Beograd, 1996, str. 287.
- [4] Blagojević, Obren: *Durmitor*, Izabrana djela, knjiga 10, „Stručna knjiga”, Beograd, 1996, str. 246.
- [5] Božović, R. Ratko: *Raspad vrijednosti*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 1999, str. 206.
- [6] Veselinov, Dragan: *Sumrak seljaštva*, IRO „Ekonomika” – Novi Beograd, Beograd, 1987, str. 298.
- [7] Vlahović, Petar: *Selo u Crnoj Gori*, u: *Selo u Crnoj Gori*, knjiga 66, CANU i Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 13–27.
- [8] Vlahović, Petar: *Društvo srpskih domaćina i revitalizacija sela u Srbiji*, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, knjiga 23, Prijepolje, 2007, str. 7–13.
- [9] Vujadinović, Ljiljana: *Ruralizacija gradova u poslijeratnom periodu kao posljedica industrijalizacije*, u: *Selo u Crnoj Gori*, knjiga 66, CANU i Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 347–351.
- [10] Vujović, Sreten: *Crnogorsko selo u tranziciji*, u: *Selo u Crnoj Gori*, knjiga 66, CANU i Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 91–109.

- [11] Vujošević, Novo: *Selo u prošlosti i sadašnjosti*, ITP UNIREKS, Podgorica, 2007, str. 438.
- [12] Vukićević, Slobodan: *Seljakov rad između tradicije i modernosti, u stvari, selo između tradicije i modernosti*, u: *Selo u Crnoj Gori*, knjiga 66, CANU i Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 63–89.
- [13] Vukićević, Slobodan: *Društveni poredak i demografski razvoj – Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, knjiga 29, CANU, Podgorica, 2006, str. 21–45.
- [14] Gudović, Zoran: *Selo i seljaštvo, prilog sociologiji sela*, Zavod za proučavanje sela, Beograd, 2008, str. 149.
- [15] Đekić, Snežana: *Problemi razvoja brdsko-planinskih područja Srbije*, Viđenja – Časopis za ruralni razvoj Srbije, knjiga 3, Jugoslovensko udruženje za sociologiju sela i poljoprivrede, Beograd, 1995, str. 51–58.
- [16] Župančić, Milan: *Seljaštvo i modernizacija poljoprivrednih gospodarstava – Sociologija sela 111/114*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1991, str. 45–55.
- [17] Župančić, Milan: *Vitalni poljoprivrednici i drugi akteri u razvoju ruralnih područja – Selo: izbor ili usud*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2002, str. 35–71.
- [18] Župančić, Milan: *Obiteljska poljoprivredna gospodarstva i ruralni razvitak u hrvatskoj – Sociologija sela*, knjiga 167/1, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2005, str. 171–192.
- [19] Jagić, Stjepan: *Imanentnost interkulturalizma u turizmu – Sociologija sela*, knjiga 163/164, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2004, str. 195–218.
- [20] Kalezić, Žarko: *Strukturne promjene na crnogorskom selu u 20. vijeku*, NIP „Pobjeda”, Titograd, 1976, str. 199.
- [21] Kasalica, Slobodan: *Turizam u funkciji održavanja i revitalizacije sela u Crnoj Gori*, u: *Selo u Crnoj Gori*, knjiga 66, CANU i Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 523–530.
- [22] Kostić, Milica: *Privredni razvoj i demografske promjene u Crnoj Gori – Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, knjiga 29, CANU, Podgorica, 2006, str. 47–67.
- [23] Kostić, Cvetko: *Seljaci industrijski radnici – Izdavačko preduzeće „RAD”*, Beograd, 1955, str. 249.
- [24] Krstić, Branko: *Savremeni pogledi na strategiju razvoja sela i poljoprivrede u Jugoslaviji*, Viđenja – Časopis za ruralni razvoj, knjiga 3, Jugoslovensko udruženje za sociologiju sela i poljoprivrede, Beograd, 1995, str. 20–33.
- [25] Livada, Svetozar: *Ognjišta koja gasnu – Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”*, knjiga 4, Zajednica osnovnog obrazovanja, Prijepolje, 1976, str. 37–43.
- [26] Livada, Svetozar: *Sudbina crnogorskih ruralnih naselja nastalih za historijski trenutak*, u: *Selo u Crnoj Gori*, knjiga 66, CANU – Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 49–61.
- [27] Marković, Petar: *Društveno-ekonomske karakteristike poljoprivrede i planinskog područja Jugoslavije – Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”*, knjiga 2, Opštinska zajednica obrazovanja, Prijepolje, 1974, str. 73–80.
- [28] Medenica, Spasoje: *Privredni razvitak Crne Gore 1918–1941*, CID, Podgorica, 2007, str. 222.
- [29] Mendras, Henri: *Seljačka društva – Globus*, Zagreb, 1976, str. 313.
- [30] Mitrović, M. Milovan: *Savremene promjene u načinu društvenog života u našem selu – Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”*, knjiga 18, Dom revolucije, Prijepolje, 1998, str. 81–100.
- [31] Mitrović, M. Milovan: *Sociologija sela – SDS*, Beograd, 1989, str. 394.

- [32] Mitrović, M. Milovan: *Održivi lokalni i ruralni razvoj brdsko-planinskog područja Srbije* – Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, knjiga 23, Dom kulture, Prijepolje, 2007, str. 23–46.
- [33] Nejašmić, Ivan: *Moguća revitalizacija sociodemografski depresivnih područja Hrvatske, Sociologija sela*, knjiga 111/114, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1991, str. 11–24.
- [34] Puljiz, Vlado: *Agrarni egzodus i budućnost naših sela* – Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, knjiga 4, Zajednica osnovnog obrazovanja, Prijepolje, 1976, str. 45–53.
- [35] Puljiz Vlado: *Demografska recesija i promjene egzistencijalnih uvjeta u jednom ruralnom kraju* – Sociologija sela, knjiga 111/114, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1991, str. 91–104.
- [36] Radović, Miljan; Cerović, Gavro: *Durmitorsko područje-integralni razvoj*, Centar za razvoj durmitorskog područja, Žabljak, 2002, str. 87.
- [37] Rosa, Marija-Olivera: *Migracija selo – grad na primjeru Hrvatske i Bosne i Hercegovine* – Sociologija sela, knjiga 111/114, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1991, str. 25–43.
- [38] Svirčić, Anđelina: *Grebaštica u razdoblju tranzicije: usporedba sa Primoštenom i Šibenimom* – Selo: izbor ili usud, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2002, str. 99–130.
- [39] Seferagić, Dušica: *Selo između tradicionalne i virtualne zajednice* – Selo: izbor ili usud, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2002, str. 35–71.
- [40] Simonović, Đorđije: *Potrebe i mogućnosti održavanja i revitalizacije nekih planinskih sela* – Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, knjiga 9, Dom revolucije, Prijepolje, 1981, str. 67–71.
- [41] Stojanov, Mladen: *Polljoprivreda i selo kao predmet nauke*, Videnja – časopis za ruralni razvoj, knjiga 1–2, Jugoslovensko udruženje za sociologiju sela i poljoprivrede, Beograd, 1995, str. 1–13.
- [42] Shanin, Theodor: *Priroda i promjene seljačke privrede* – Sociologija sela, knjiga 43, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1974, str. 115–129.
- [43] Tadić, Božidar: *Smriječno selo u Pivi* – Štamparija „OBOD” DD, Cetinje, 2004, str. 354.
- [44] Hodžić, Alija: *Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2005, str. 525–560.
- [45] Hodžić, Alija: *Selo kao izbor* – Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2006, str. 125.
- [46] Štambuk, Maja: *Društvene mijene ruralnog prostora Hrvatske* – Sociologija sela, knjiga 111/114, Institut za društvene istraživanja, Zagreb, 1991, str. 1–10.
- [47] Šušvar, Stipe: *Sociologija sela, 2. tom*, Školska knjiga, Zagreb, 1988, str. 567.

ANALIZIRANA DOKUMENTACIJA

1. DOKUMENTACIJA MINISTARSTVA POLJOPRIVREDE, ŠUMARSTVA I VODOPRIVREDE (Dokumentacija Ministarstva: Crnogorska poljoprivreda i Evropska unija – Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja, Podgorica, jul 2006. godine)
2. DOKUMENTACIJA MINISTARSTVA TURIZMA (Dokumentacija Ministarstva: Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, maj 2005. godine)

STATISTIČKA GRAĐA

1. *Stanovništvo i domaćinstvo SR Jugoslavije prema popisu iz 1991. godine* – Savezni zavod za statistiku i Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka Univerziteta u Beogradu, 1995.
2. *Statistički godišnjak Republike Crne Gore 2004. god.* – Zavod za statistiku, Monstat, Podgorica, 2004.
3. *Statistički godišnjak SR Crne Gore 1974. god.* – Republički zavod za statistiku, Titograd, 1974.
4. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2003, Prvi rezultati po opštinama, naseljima i mjesnim zajednicama* – Republički zavod za statistiku, Monstat, Podgorica, decembar 2003
5. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003. godini* – Stanovništvo – Zavod za statistiku, Monstat, Podgorica, 2003. god.
6. *Pol i starost* – Podaci po naseljima i opštinama, knjiga 2, Podgorica, 2004.
7. *Vjeroispovijest, maternji jezik, nacionalna i polna pripadnost prema starosti i polu* – Podaci po naseljima i opštinama, knjiga 3, Podgorica, 2004.
8. *Popis 1991. godine – Stanovništvo* – Savezna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1993.
9. *Pol i starost* – Podaci po naseljima i opštinama, knjiga 4, Beograd, 1993.
10. *Starost, pol i nacionalna pripadnost* – Podaci po opštinama, knjiga 5, Beograd, 1993.
11. *Domaćinstva, poljoprivredno stanovništvo i poljoprivredni fondovi domaćinstava* –
12. Podaci po naseljima, knjiga 8, Beograd, 1994.
13. *Uporedni pregled broja stanovnika, domaćinstava 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. i stanova 1971, 1981. i 1991. godine* – Podaci po naseljima i opštinama, knjiga 9, Beograd, 1995.
14. *Ukupno i poljoprivredno stanovništvo* – Podaci po opštinama, knjiga 10, Beograd 1994.

